LUCIAN
BOIA

UN JOC FĂRĂ REGULI

Despre imprevizibilitatea istoriei

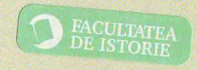

Ceci n'est pas une pipe.

HUMANITAS

Civilizația europeană e în curs de restructurare radicală nu în urma vreunei invazii, ci a accelerării istoriei, cu schimbările inevitabile de paradigmă. Se schimbă totul – și repede: condițiile de trai, reperele culturale, mentalitățile, comportamentele... Aceasta e principala provocare a anilor ce vor veni. Sunt toate indiciile că ne vom instala durabil într-o istorie fluidă, extrem de schimbătoare, cu totul alta decât lumea, nu imobilă, dar cu evoluții lente și aproape imperceptibile la scara unei vieți umane, pe care au cunoscut-o înaintașii noștri. E, așadar, cu totul altă poveste decât „sfârșitul Antichității“: povestea, care abia începe a fi scrisă, a unui viitor cu totul diferit decât trecutul. Să ne ținem bine, e amețitor!

LUCIAN BOIA

René Magritte, *La Trahison des images* (1929)

UN JOC FĂRĂ REGULI

DESPRE IMPREVIZIBILITATEA ISTORIEI

Volume publicate la Humanitas de același autor:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011)

Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008)

Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011)

Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)

Sfârșitul lumii. O istorie fără sfârșit (1999, 2007)

Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)

România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)

Mitul democrației (2003)

Între înger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)

Jules Verne. Paradoxurile unui mit (2005)

Omul și clima. Teorii, scenarii, psihoze (2005)

Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)

Occidentul. O interpretare istorică (2007)

Napoleon III cel neiubit (2008)

„Germanofilii". Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)

Franța, hegemonie sau declin? (2010)

Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010, 2015)

Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950 (2011)

Istoriile mele. Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)

Explorarea imaginară a spațiului (2012)

De ce este România altfel? (2012)

Eugen Brote (1850–1912). Destinul frânt al unui luptător național (2013)

Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine (2013)

Balcic. Micul paradis al României Mari (2014)

Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări (2014)

Dosarele secrete ale agentului Anton. Petru Comarnescu în arhivele Securității (2014)

Suveranii României: Monarhia, o soluție? (2014)

Maria, regina României, *Jurnal de război* (3 vol., editor) (2014–2015)

Cum s-a românizat România (2015)

Mihai Eminescu, românul absolut. Facerea și desfacerea unui mit (2015)

Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe) (2016)

LUCIAN
BOIA

UN JOC FĂRĂ REGULI

Despre imprevizibilitatea istoriei

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Adina Săucan
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: George Șerban
DTP: Andreea Dobreci, Carmen Petrescu

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BOIA, LUCIAN
Un joc fără reguli: despre imprevizibilitatea istoriei /
Lucian Boia. – București: Humanitas, 2016
ISBN 978-973-50-5479-3
930

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Cuvânt înainte

ACEST MIC VOLUM se dorește a fi o schiță de interpretare globală a istoriei. Cu precizarea: strict din punctul meu de vedere.

Este istoria mea, așa cum o văd eu, la capătul unei jumătăți de secol de „experimente" istoriografice (îndrăznesc să spun, destul de variate). De aceea, nici n-am împovărat textul cu prea multe trimiteri bibliografice, mărginindu-mă să menționez, dintre lucrările altor autori, pe cele care într-adevăr mi-au oferit sugestii și m-au sprijinit în demersul meu.

Am început prin a sublinia distincția, cu totul elementară, dar în genere neglijată, dintre Istorie și istorie, altfel spus, dintre ceea ce s-a petrecut cu adevărat și reconstrucțiile sau reprezentările noastre.

M-am oprit apoi asupra problemei cruciale a cauzalității istorice, în opinia mea mult mai complexă și mai greu de lămurit decât apare îndeobște în „rezolvările" istoriografice. Am reluat, din această perspectivă, câteva dintre temele mele favorite: geneza civilizației occidentale, Revoluția Franceză, Primul și al Doilea Război Mondial, crearea României. Se va vedea cu ce concluzii.

În sfârșit, după istoria care a fost, istoria care va fi. În această privință, convingerile mele sunt de neclintit: despre viitor se spun multe, în realitate însă nu știm nimic.

Mi se va face probabil imputarea că mai mult am încurcat lucrurile decât le-am lămurit. Poate că așa este, dar nu e vina mea. De fapt, nu eu le-am încurcat, sunt încurcate de felul lor. De vină, ca întotdeauna, e tot Istoria.

I

Pipa lui Magritte și istoria istoricilor

„CECI N'EST PAS UNE PIPE." Aceasta nu-i o pipă.

E titlul unei pânze pictate de René Magritte.

Tabloul reprezintă o pipă.

Evident, nu este o pipă. Încercați să o folosiți și vă veți convinge.

Este cu totul altceva: reprezentarea unei pipe.

Nu s-a văzut până acum, pe pagina de titlu a vreunei cărți de istorie, un asemenea avertisment: „Aceasta nu este istorie".

E numai reprezentarea unei istorii.

Cu observația că pipa lui Magritte e cu siguranță mult mai asemănătoare cu o pipă autentică decât poate fi oricare dintre reprezentările istoriei în raport cu istoria reală.

De fapt, față de tot ce ne înconjoară, și chiar cu privire la noi înșine, nu avem decât reprezentări.

Întreaga epopee a cunoașterii e o luptă neîncetată pe care o ducem pentru ca aceste reprezentări să corespundă cât mai îndeaproape cu realitatea lucrurilor.

Am reușit, în bună măsură – prin observație și experiment – să apropiem considerabil reprezentările de realități, și e de presupus că, în continuare, le vom aduce și mai aproape. Oricât de imaginar ar fi modul în care „vizualizăm" structura atomului (parcă prea asemănătoare cu un sistem solar în miniatură), cert este că i-am deslușit corect funcționarea; centralele nucleare ascultă de noi. La fel, putem anticipa fără greș punctul din spațiu unde un corp ceresc se va afla, indiferent când, în viitor.

Ce simplă e fizica – și cât de încâlcită e istoria! Să nu ne facem iluzii: n-o vom stăpâni niciodată. E mult prea complicată, infinit de complicată, și cu întorsături neașteptate. O singură ființă umană prezintă o mai mare complexitate decât întregul univers fizic. Dar omenirea întreagă, în întreaga ei evoluție?

Confuzia rămâne mare în istorie între realitate și reprezentări. Îi cad victime până și profesioniștii. Confuzie ușurată și agravată prin utilizarea aceluiași cuvânt: *istorie*. Numim cu un singur termen atât istoria adevărată, cât și reprezentarea ei, de fapt multiplele ei reprezentări. Trebuie făcută până la urmă o distincție.

Deocamdată, propun soluția cea mai simplă: voi folosi majuscula în cazul istoriei adevărate. Așadar, *Istorie* versus *istorie*, *Istorie* (una singură) versus *istorii* (nenumărate reconstituiri).[1]

Oricât de bine ar semăna (sau ne-am iluziona noi că seamănă) cele două istorii, trebuie să convenim că n-au cum să fie identice. Pariul istoricilor, firește, este de a le apropia cât mai mult cu putință. Ambiția lui Leopold von Ranke de a reda istoria „așa cum a fost ea cu adevărat" („wie es eigentlich gewesen") e însă de o naivitate înduioșătoare, scuzabilă doar prin nemărginitul optimism științific al secolului al XIX-lea. Cum să transpui aidoma, între copertele unei cărți sau chiar în rafturile unei întregi biblioteci, o lume întreagă, o lume vie, cu nesfârșitul ei șir de oameni și de fapte? Mai întâi de toate, e o nepotrivire de dimensiuni!

Desigur, am spus-o de la început: în toate cele, nu doar în istorie, relația noastră cu lumea trece prin filtrul reprezentărilor. Inclusiv propria noastră persoană: existăm, în mod obiectiv, dar suntem percepuți subiectiv și multiplu; identitatea fiecăruia dintre noi se definește

---

1. Cu privire la istorie, trimit și la considerațiile mele mai vechi, cuprinse în cartea *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, Humanitas, București, 1998 (ediții ulterioare: 2002, 2008).

printr-o sumă de reprezentări. Istoria nu e defel o excepție; e însă un caz „agravat“, un caz-limită. Mai întâi, prin „nesfârșitul“ ei; totul, până la urmă e, într-un fel sau altul, istorie. Apoi, prin faptul că nu mai există; este pierdută în timp. Nu o putem reconstitui prin investigație directă, ci doar indirect, prin mărturiile pe care ni le-a lăsat și care ele însele nu sunt realități pure, ci tot reprezentări (un document care relatează un fapt nu trebuie confundat cu faptul însuși). Cu alte cuvinte, istoria este o reprezentare prin reprezentări, o reconstituire „de gradul doi“.

Când spunem că istoria înseamnă *trecutul*, ne referim la *Istorie* (cu majusculă). Ar fi o confuzie considerabilă să extindem o asemenea definiție și asupra *istoriei* (istoria-reprezentare). Aceasta din urmă nu e trecutul, ci privirea prezentului asupra trecutului. Mai corect spus, nenumăratele priviri. Există o singură Istorie și un nesfârșit șir de istorii.

Ce se schimbă în cursul acestei translații? Multe, fără doar și poate. Mai întâi, istoricul selectează faptele și le așază cum crede de cuviință, unele în raport cu altele. Potrivit căror criterii? În funcție, se va zice, de importanța lor, de gradul lor de semnificație. Însă aici intervine logica noastră, care nu e neapărat aceeași cu logica Istoriei. Cum putem aprecia gradul

de importanță al unui fapt, cu alte cuvinte cum putem ști în ce măsură a jucat un rol demn de luat în seamă în mersul istoriei? Evident, nu știm, doar presupunem. Conexiunile cauzale sunt încă și mai greu de apreciat decât faptele în sine. Istoria fiind ceva ce nu mai există, nu avem cum să o supunem experimentului. Ce-am spune despre un fizician care ar decide asupra raporturilor dintre fenomene strict pe baza speculației intelectuale? Ca istorici, putem avea întru totul dreptate atunci când explicăm un fapt sau altul, n-avem însă posibilitatea să o și dovedim, putem doar să fim suficient de convingători cât să ne facem crezuți.

De altfel, istoriile sunt nenumărate, în funcție de unghiul de privire și de „decupajul" pe care-l practicăm. Putem privi foarte de sus spectacolul întregii umanități sau foarte de jos destinul unui singur individ sau un fapt oarecare. Împărțim istoria în bucăți, pe tranșe cronologice, domenii, probleme, structuri..., în timp ce Istoria adevărată le cuprinde pe toate de-a valma. Punem în istorie o ordine pe care Istoria nu o are. Ne referim la Antichitate ori la Evul Mediu, ca și când asemenea împărțiri chiar ar exista. La fel, identificăm o istorie economică, politică, socială, culturală... și așa mai departe. Sunt simple sertare, pe care noi le-am confecționat și pe care am lipit etichete. De asemenea,

fiecare fapt în parte e construit sau reconstruit, extras din încurcata țesătură a Istoriei și învestit astfel cu o existență de sine stătătoare. Nu e de negat câtuși de puțin utilitatea, necesitatea chiar, a unui asemenea demers. Trebuie un dram de ordine, pentru a face trecutul cât de cât inteligibil. Construim ceea ce Max Weber a numit „tipuri ideale“, nici adevărate, nici neadevărate; precum pipa lui Magritte. Totul e să nu uităm că această vastă reamenajare e opera noastră, să nu pretindem că așa ar fi pur și simplu *Istoria*. Nu e *Istoria*, sunt *istoriile*. Istoria autentică e un amalgam nediferențiat în neîncetată fierbere. Operația de „disciplinare“ și „sistematizare“ ne aparține. Istoricul e un neobosit făuritor de coerență. Sub bagheta lui, totul ajunge să se lege, toate se explică, iar trecutul se încarcă cu semnificații.

Intervenția prezentului în reamenajarea trecutului este masivă și cât se poate de evidentă (cel puțin pentru cine are obișnuința decriptării discursului istoric). În Evul Mediu, Biserica și Imperiul, cele două instituții fundamentale ale lumii europene, își împart și terenul istoriei; „cronicile universale“, specia istoriografică dominantă a vremii, combină succesiunea imperiilor cu schema teologică a unui parcurs situat între Creație și Judecata de Apoi. Câteva veacuri mai târziu, „universalismul“ medieval avea să lase

locul naționalismului modern; lumea s-a fragmentat în entități naționale, tot așa și istoria. Secolul al XIX-lea, secol al națiunilor, este și secolul istoriei, care tinde să devină „știința supremă“, tocmai prin funcția pe care o capătă în definirea și justificarea identităților naționale. Este de remarcat cum romantismul național al epocii se adresează cu predilecție Evului Mediu, complet străin, la vremea lui, de ideea națională, obligându-l să devină, din universalist, naționalist, și să justifice astfel o ideologie pe care n-o împărtășise în nici un chip.

Să ne oprim asupra acestui veac: e un foarte bun model pentru ilustrarea distincțiilor dintre „Istorie“ și „istorii“. Într-adevăr, istoriile se înmulțesc acum într-un ritm fără precedent. „Există o sută de feluri de a face istoria“, constata François Guizot, el însuși adept al unuia dintre cele o sută de feluri. Și aceasta în ciuda faptului că istoricii depun eforturi considerabile pentru a-și ridica profesia la rangul de știință autentică. Documentele sunt puse sub lupa unei cercetări critice minuțioase și, spre sfârșitul secolului, unii istorici, neînchipuit de optimiști, ajung să creadă că mâine-poimâine istoria se va încheia, adică se va fixa într-o narațiune definitivă, odată cu epuizarea surselor, stoarse de toată informația disponibilă. Iată însă că această istorie, care ar fi trebuit să fie *una*, în loc să se unifice, nu

încetează să se multiplice; aceleași fapte sunt altfel însăilate și altfel interpretate, în funcție nu de trecut, ci de prezent. Rezultatul este în același timp o istorie mai sigură (în datele ei concrete) și mai fluidă (în perspective și interpretări). Veacul care începe cu Revoluția Franceză și se încheie cu Primul Război Mondial este extrem de ideologizat și de conflictual, în aceeași măsură aristocratic, burghez și proletar, conservator, liberal și socialist… Cu toții apelează la istorie, trăgând-o în toate direcțiile.

Ideologia națională, îndeosebi, a împins puternic istoria spre mitologie. Fiecare națiune s-a străduit să-și amenajeze un spațiu predestinat, considerat a-i aparține din vremuri imemoriale (cu alte cuvinte, dintr-o vreme în care națiunea respectivă nici nu exista!). Unui istoric francez nu i se părea deloc nepotrivit să-și evoce strămoșii îndepărtați, numindu-i „francezii din epoca de piatră“. Și România, un stat relativ recent, format abia la 1859, se unifică retrospectiv, sprijinindu-se pe două mari simboluri: Mihai Viteazul și Dacia antică. Domnitor al Țării Românești și cuceritor al celor două principate vecine, Moldova și Transilvania, Mihai Viteazul este investit cu un proiect național, pe care nu-l avusese și nici nu putea să-l aibă în epoca sa. Cum să întocmești România la 1600, adunând țări pe care astăzi, într-adevăr, le numim românești,

dar care pe atunci își aveau identitatea lor specifică? Moldova era, pur și simplu, Moldova, iar Transilvania, la nivelul elitelor și al organizării statale, era ungurească, și nu românească (abia în era democratică, țăranii români majoritari vor ajunge să cântărească mai greu decât aristocrații maghiari și burghezii germani). Cât despre Dacia antică, aceasta este făcută să corespundă întru totul hotarelor României ideale și apoi ale României Mari de după 1918. Nu spunea oare Vasile Pârvan, altminteri un istoric eminent al Antichității, că „Dacia era un mare regat cu o bază etnică perfect omogenă, o națiune conștientă de ea însăși“? (Cum s-ar zice, încă mai îndreptățită să-și spună „națiune“ decât România Mare, cu numeroasele ei minorități etnice!) Interpretările recente îl contrazic, Dacia prezentând (cel puțin istoricilor competenți) un spațiu fărâmițat, „și nu o unitate istorico-socială și politică, nu o limbă comună și nici neapărat o cultură materială și spirituală comună“, potrivit istoricului Alexandru Vulpe.

Să nu se spună că toate aceste exagerări sau invenții ar fi un soi de ciudățenii românești! Toate națiunile apelează la istorie într-o manieră similară, obligând trecutul să justifice prezentul. Pentru secolul al XIX-lea, s-ar putea ca Franța să dețină recordul absolut. Echivalentul Daciei „românești“ este, în cazul Franței, Galia antică,

cu hotare, de altfel, mai bine precizate decât cele ale Daciei. Cum Galia, la vremea ei, se întindea până la Rin, și Franța modernă a țintit spre aceeași frontieră, chiar dacă Rinul devenise între timp, pe ambele maluri, un fluviu german: de aici prelungitul diferend istoric între cele două mari națiuni occidentale (la fel cum și Tisa, invocată de români ca limită vestică a teritoriului românesc, este de fapt, aproape în totalitate, un râu „maghiar"). Pe de altă parte, Mihai Viteazul își găsește în Franța un corespondent destul de fidel – în plan simbolic, cel puțin – în persoana Ioanei d'Arc. Eroismului acestei tinere femei i se datorează eliberarea Franței de sub englezi și unificarea națiunii franceze în jurul monarhiei (trecând peste „detaliul" că Războiul de o sută de ani a fost mai curând un conflict franco-francez de tip medieval decât unul franco-englez de factură națională modernă).

Lucrurile sunt însă mai complicate. Spre deosebire de România, unde mitologia națională se înfățișează destul de unitar, Franța își permite luxul să dezvolte mitologii naționale concurente, adaptate ideologiilor adverse ale „celor două Franțe", rezultate în urma Revoluției Franceze: Franța democratică și laică, pe de o parte, iar pe de altă parte, Franța monarhistă și catolică. Cele două Franțe își împart simbolurile sau chiar, folosindu-se de aceleași figuri, le interpretează în chip diferit. Pentru unii, Ioana d'Arc

e „fata din popor“, care salvează națiunea franceză; pentru ceilalți, este „sfânta Ioana“, salvatoarea monarhiei, ca simbol al unității Franței. Ca mit fondator, republicanii recurg de preferință la gali, reprezentați prin Vercingetorix (acel „Decebal“ al francezilor), adversarul lui Cezar (echivalentul lui Traian) din timpul războiului galic. Monarhiștii catolici îl preferă însă pe Clovis, germanicul creștinat și devenit primul rege al „Franței“ (o țară care altminteri încă nu exista). Întreaga istorie a țării ajunge să fie văzută ca un lung conflict între autohtonii galo-romani și germanicii cuceritori. Este interpretarea pe care unii istorici o dau până și Revoluției Franceze, văzând-o drept act final al răfuielii cu o aristocrație străină de neam.[1]

---

1. Miturile istorice franceze (îndeosebi transfigurarea personalităților) sunt minuțios analizate de Christian Amalvi: *Les héros de l'Histoire de France. Recherche iconographique sur le panthéon scolaire de la troisième République*, Éditions Phot'œil, Paris, 1979; *De l'art et la manière d'accommoder les héros de l'histoire de France. Essais de mythologie nationale*, Éditions Albin Michel, Paris, 1988; „Recherche sur les fondements et les interprétations historiographiques du mythe des deux France“, în *Etudes d'historiographie* (sous la direction de Lucian Boia), Editura Universității din București, București, 1985, pp. 193–216. Despre mitologia istorică românească: Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București, 1997 (ediții ulterioare: 2000, 2002, 2006, 2010, 2011).

„Naționalizarea“ trecutului a condus inevitabil la o multiplicare impresionantă a istoriilor, fiecare națiune construindu-și propriul scenariu, aflat adesea în conflict cu scenariile concurente. Altfel spus, națiunile au ajuns să-și dea în cap cu manualul de istorie, fiecare dintre protagoniști pretinzând că istoria îi dă dreptate. Cel mai bun (sau cel mai rău) exemplu îl oferă istoriografiile paralele română și maghiară care, pornind de la disputa asupra Transilvaniei, s-au așezat pe poziții ireconciliabile, în toate chestiunile-cheie, de la originea românilor (continuitate „sută la sută“ în viziunea românească, imigrație târzie, tot „sută la sută“, din perspectiva maghiară) și până la Tratatul de la Trianon (cât se poate de drept, pentru români, și cât se poate de nedrept, potrivit interpretării maghiare). Cam la fel au stat lucrurile și între francezi și germani, cât timp cele două țări s-au aflat într-un prelungit conflict. E interesant de constatat cum, odată cu apropierea franco-germană a ultimelor decenii, s-au aplanat, ca prin minune, și controversele istoriografice, până într-acolo încât elevii din cele două țări învață acum după manuale comune. Evident, mai bine așa decât să se dușmănească, dar cum rămâne cu istoria, mereu alta în funcție de orientările prezentului?

Clișeele naționale, puternic imprimate în conștiința publică, pe parcursul secolului al XIX-lea, aveau să evolueze diferit, în funcție de contextul ideologic și politic, ca și de gradul de maturizare a studiilor istorice. Europa Centrală și Răsăriteană, cu nesfârșitele ei diferende de ordin național, s-a dovedit în această privință mult mai conservatoare decât Occidentul. O „împăcare“ istoriografică româno-maghiară, după modelul celei franco-germane, nu se întrevede câtuși de puțin. Dacă Occidentul a renunțat să mai apeleze la istorie pentru a-și rezolva problemele actuale, mai spre Răsărit istoria e încă la mare preț, ca instrument de justificare și de susținere a unor drepturi inalienabile. Românii și maghiarii țin enorm la drepturile lor istorice asupra Transilvaniei, deși singurul argument valid în această controversă e pur și simplu majoritatea substanțială a populației românești în respectiva regiune. De când s-a declanșat criza din Kosovo, sârbii n-au încetat să insiste în privința drepturilor lor istorice asupra provinciei rebele: dar la ce bun, atunci când marea majoritate a populației e de altă etnie și vrea altceva? Invocarea insistentă a „dreptului istoric“ dovedește dificultatea adaptării la lumea de azi. Ce-ar fi ca indienii din Statele Unite să apeleze, la rândul lor, la dreptul istoric?

Nu înseamnă că detașarea de obsesia națională ar elibera istoria de ideologie. Orice ar face, istoria nu are cum să se desprindă de timpul prezent. Scapă de o ideologie, ajunge sub umbrela alteia. O acțiune radicală de „desprindere" s-a petrecut în istoriografia franceză începând din anii interbelici, prin renumita „Școală de la *Annales*", inaugurată de Lucien Febvre și Marc Bloch, și ajunsă, după al Doilea Război Mondial, prin Fernand Braudel și o întreagă pleiadă de istorici, într-o poziție net dominantă, cel puțin în mediul academic. Noul curent s-a despărțit categoric de istoria politică și „națională", privilegiată de generațiile anterioare, abordând trecutul în termeni sociali, cu accent pe economie, demografie, mentalități, viață cotidiană..., cu scopul de a face din istorie nucleul unei științe sociale atotcuprinzătoare. Departe la ani-lumină de „școala naționalistă". Dar asta nu înseamnă că aderenții săi s-ar fi rupt de orice ideologie. Orientarea lor este de stânga, la fel cum a celorlalți era de dreapta; se înscriu în constelația ideologică a socialismului francez.[1] Sunt cu siguranță mai moderni decât vechii naționaliști, mai

1. Decriptarea ideologică a „noii istorii" face obiectul unei remarcabile cărți a lui Hervé Coutau-Bégarie, *Le Phénomène „Nouvelle Histoire"*, Éditions Economica, Paris, 1983 și 1989.

adaptați lumii de astăzi și problematicii actuale, mai rafinați în privința metodelor de cercetare…, dar la fel de marcați ideologic. Încă o dată: istorie „independentă“ nu se poate.

Modernitatea aduce o suită nesfârșită de teme, fiecare găsindu-și locul în istorie. Ideologiile și, într-un sens încă mai larg, multiformul imaginar colectiv invadează trecutul, și-l anexează. Poate că cei mai „ideologizați“ sunt tocmai acei istorici care, precum Ranke (sau istoricii de la *Annales*, mai recent), se declară liberi de orice ideologie, și asta fiindcă socotesc pe deplin îndreptățită ideologia în care se scaldă, atât de îndreptățită, încât nici nu li se mai pare că este ideologie: devine pentru ei normalitate. Pentru Ranke, statul, națiunea, elitele defineau coordonatele unei reconstituiri a trecutului perfect obiective, deși, în fapt, strict dependentă de ideologia dominantă. Procesul de democratizare, dimpotrivă, avea să scoată la lumină masele, deplasând accentul dinspre vârfuri spre baza societății, într-o manieră la fel de ideologizată, doar că în sens invers. Odată cu revoluția industrială, problematica economică și socială a ajuns să domine lumea ultimelor două secole, proiectându-se masiv și în istorie, unde, anterior, strălucise mai curând prin absență. Cu cât ne apropiem de ziua de azi, proiecțiile se multiplică. Într-o cadență accelerată, noile teme ale

prezentului, tot mai numeroase și mai diverse, devin și teme ale istoriei, împinse prompt din actualitate spre trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat. Astfel, pe urmele demografiei, s-a afirmat demografia istorică, interesul actual pentru structura și dinamica populațiilor aflându-și și în istorie un larg teren de aplicare și constituindu-se chiar în mecanism explicativ pentru o sumă de evoluții. La fel s-a întâmplat cu problematica mediului înconjurător, de care istoricii au aflat atunci când lumea întreagă a ajuns să fie preocupată de acest subiect. Și oscilațiile climatice, firește, îi interesează acum pe cercetătorii trecutului, odată ce preocupă întreaga planetă: climatologia istorică a devenit locul de întâlnire între istorici și specialiștii climatului. În ritmul globalizării, a crescut și ponderea istorică a celorlalte civilizații, ținute mai înainte în umbra istoriei europene. Tot așa, și însemnătatea femeilor, într-o istorie marcată aproape exclusiv, atâta vreme, de bărbați și de valorile masculine. De asemenea, în funcție tot de evoluțiile recente, au căpătat relief comunitățile rasiale și minoritățile de tot felul, în spiritul actual al „corectitudinii politice“. Tot ce e preocupare prezentă, tot ce e zonă de interes în lumea contemporană, stările noastre de spirit, neliniștile, obsesiile, modele… toate își găsesc drumul și spre istorie. Tabloul istoric

este astfel îmbogățit fără încetare, iar interpretările câștigă în complexitate. Nu ne asumăm totuși și riscul de a trata în termeni prea contemporani societăți, epoci, mentalități atât de diferite de contextul actual? „Corectitudinea politică“, împinsă prea departe, nu ajunge oare să afecteze „corectitudinea istorică“? Așa cum s-a întâmplat atunci când, în preambulul proiectului (abandonat în cele din urmă) de constituție europeană, s-a evitat includerea unei succinte referiri privitoare la originile creștine ale civilizației continentului nostru. E clar că astăzi nu mai e politic corect – și nici măcar sociologic sau cultural corect – să definim proiectul european drept „creștin“; altele sunt trăsăturile sale definitorii. Dar asta nu poate schimba trecutul, sau n-ar trebui să-l schimbe. Civilizația europeană s-a înălțat pe un fundament creștin; și a ocoli acest adevăr, pe diverse motive de oportunitate politică (cum ar fi: să nu-i jignim pe „ceilalți“), corespunde pur și simplu unui fals prin omisiune.

Mai e o trăsătură care complică nespus condiția, și așa echivocă, a istoriei. Este singura „știință“ care aparține tuturor, nu doar specialiștilor. Cum altceva în afară de istorie nu avem pentru a ne justifica locul sub soare, istoria apare în toate drept argument suprem. „Așa dovedește istoria“, „Așa ne învață istoria“. Inutil –

sau, poate, totuși, încă necesar – să mai precizez că nu Istoria e chemată să depună mărturie (nici n-am avea cum să o convocăm), ci „istoriile“, atât de adaptabile fiecărei ideologii și fiecărui proiect. Cu alte cuvinte, ne sare în ajutor istoria pe care noi înșine am pregătit-o pentru un rol sau altul. În această privință, confuzia între „Istorie“ și „istorii“ se manifestă din plin, și cu urmări care pot fi grave, nu doar în plan teoretic. Marile mituri, cele care pun în mișcare comunități întregi, justificate și susținute prin apelul la istorie, ajung să-și anexeze până și nucleul profesionist al domeniului. Mitologia națională (națiunile văzute ca scop ultim al istoriei) sau mitologia lumii noi (schimbarea din temelii a societății), în varianta comunistă cu deosebire, au fost servite conștiincios de generații întregi de istorici. Se pare că e imposibil ca istoria să-și protejeze condiția științifică (atâta cât e), ferind-o de contaminarea ideologică și de presiunea imaginarului social. Și asta deoarece – chiar dacă istoricilor nu le place să audă așa ceva – o istorie curat științifică, „necontaminată“ în nici un fel, nu există și nici nu poate exista.

Totuși, profesioniștii sunt ținuți în frâu de un complex de reguli, oricât ar fi acestea de laxe. Forțează mai curând interpretările (elastice, prin natura lor) decât faptele (oarecum „obiective“). Publicul larg însă își ia istoria de unde

crede de cuviință și o tratează fără menajamente, împingând-o uneori spre compoziții cu totul extravagante. S-au bucurat întotdeauna de mare trecere scenariile conspiraționiste, care seduc prin simplitatea și eficiența lor, având „meritul“ de a reduce încurcata cauzalitate istorică la formula sumară a unui centru unic de decizie și de comandă, de unde misterioase „elite malefice“ dispun, după bunul lor plac, de soarta întregii omeniri. Nu puțini sunt cei care îi cheamă în ajutor pe extratereștri, pentru a lămuri enigme încă neelucidate, începând cu apariția omului și originea civilizațiilor. În ceea ce-i privește pe români, un procent îngrijorător dintre ei sunt afectați de sindromul dacic (maladie, se pare, fără leac). În ciuda faptului că nici un istoric profesionist nu le împărtășește credința, promotorii mitului dacic sunt ferm pătrunși de convingerea că Dacia antică – așadar, actualul spațiu românesc – s-ar fi aflat exact în centrul universului. De aici ar fi pornit spre cele patru zări mai toate neamurile și civilizațiile. Iar în privința originii românilor, nici nu se mai discută: dacică în totalitate, dovadă limba română, una și aceeași cu limba vorbită de daci, așa că nu româna se trage din latină, ci latina, ca și multe alte limbi, derivă din dacă. Iată ce ușor e să treci de la periferie la centru: inventezi o istorie!

Abuzul desăvârșit s-a petrecut atunci când unora le-a încolțit în minte ideea de a face din istorie o știință exactă, cu mers previzibil, guvernată de reguli la fel de sigure ca ale fizicii. „Vinovatul“, s-ar spune, a fost Newton, savantul care a pus ordine în Univers, supunându-l unor riguroase legi matematice. Timp de două-trei secole, paradigma newtoniană a dominat întreaga gândire științifică. Ordinii religioase a lumii îi lua locul ordinea mecanică. De ce-ar fi fost mersul omenirii mai puțin ordonat decât mișcarea planetelor? E absurd, susținea Voltaire, să ne închipuim că jumătate din lume e riguros organizată, iar cealaltă jumătate rătăcește la întâmplare. Ceva mai târziu, spre mijlocul secolului al XIX-lea, Auguste Comte, într-un faimos *Curs de filozofie pozitivă*, așeza istoria, alături de sociologie, sub titulatura de „fizică socială“. Iar britanicul Henry Thomas Buckle, autor al unei cărți celebre în epocă, *Istoria civilizației în Anglia*, își propunea să pună jaloanele unei interpretări globale a evoluției omenirii, arătându-se uimit că nimeni, în istorie, nu reușise încă să instituie ordinea pe care Newton o asigurase lumii fizice în urmă cu aproape două veacuri. Pentru adepții unei istorii cât mai științifice cu putință, un lucru părea greu de înțeles: faptul că fizica e infinit mai simplă decât istoria, fiind supusă unor mișcări repetitive, în timp

ce istoria e mereu alta. Sigur, se spune îndeobște că „istoria se repetă“, dar multe se spun pe lumea asta. Afirmația corectă este că *istoria nu se repetă*. Se pot repeta sau pot fi asemănătoare anumite „componente“ ale ei, dar ansamblul e mereu diferit. Dacă există două domenii care nu seamănă deloc între ele, apoi acestea sunt istoria și fizica!

Miza acestei rătăciri intelectuale e totuși lesne de înțeles. Demersul privea, desigur, și înțelegerea „totală“ a trecutului, dar țintea mai departe, spre viitor. După cum Edmond Halley, aplicând legile lui Newton, a prezis cu exactitate momentul întoarcerii cometei care-i poartă numele, tot așa, filozoful înarmat cu adevărata știință a istoriei va fi în măsură nu numai să deslușească trecutul, dar, în aceeași măsură, să prevadă și mersul viitor al omenirii. E interesant să știm de unde venim, dar încă mai important să ne dăm seama încotro mergem.

Să reținem (sau, mai bine, să nu le reținem) vorbele lui Hegel: „Ceea ce este rațional este real, și ceea ce este real e rațional“. Sentința aceasta, aplicată mersului omenirii, așeza istoria sub semnul strict al necesității. Tot ce se întâmplă ar fi inevitabil și pe deplin justificat.

De la Hegel la Marx, nu e o distanță prea mare. Ajungem astfel la scenariul istoric de departe cel mai elaborat și cel mai influent din câte s-au

imaginat vreodată. Punând la baza sistemului său de interpretare factorul economic și raporturile sociale stabilite în procesul de producție (punctul de observație fiind Marea Britanie aflată în plină revoluție industrială), dar fără a neglija nici ceilalți factori istorici, Marx a reușit să le îmbine pe toate și să le explice pe toate. Este o construcție intelectuală indiscutabil reușită. O mașinărie impecabilă. Asta i-a fascinat pe mulți intelectuali cărora li se oferea „mură-n gură" înțelesul Istoriei. Ar fi trebuit, dimpotrivă, să le dea de gândit. Sistemul e prea frumos și prea funcțional ca să fie și adevărat. Istoria reală numai „perfectă" nu e – sau previzibilă. A atras la Marx și generozitatea socială a proiectului, anunțul, fundamentat științific, al unei încheieri fericite a istoriei. Potrivit legilor istoriei, de el descoperite, omenirea urma un drum obligatoriu, de-a lungul mai multor orânduiri. După o stare inițială de egalitate socială, comunismul primitiv, se înșirau alcătuiri sociale caracterizate prin inegalități și „exploatarea omului de către om" (sclavagism, feudalism, capitalism), după care omenirea avea să revină la organizarea egalitară comunistă, însă la un mult mai înalt nivel de dezvoltare a „forțelor de producție" decât în faza de început. Cu asta, pare-se, istoria se încheia.

Marx nu s-a mulțumit doar cu teoria. Filozofii, spunea el, n-au făcut până acum decât să încerce a explica lumea; datoria noastră este să o schimbăm. El și cei care l-au urmat au îmbinat astfel demersul filozofic cu acțiunea revoluționară. Desigur, istoria se îndrepta spre comunism, în mod obiectiv, dar nu strica să i se dea și o mână de ajutor, pentru a grăbi lucrurile și a împlini mai repede țelul final al evoluției umane.

A fost cel mai amplu experiment care s-a făcut vreodată, și fără anestezie, asupra unei bune părți din omenire. Bazat strict pe istorie, pe o istorie imaginată. Rămânea să fie validat de Istoria reală. Avea sau nu să se înfățișeze viitorul așa cum l-a zugrăvit Marx? Ei bine, nu seamănă, nici pe departe. Ce să-i faci, mai greșesc și filozofii. Scuze pentru deranj!

Comunismul s-a instaurat și s-a construit (atât cât s-a putut construi) în virtutea unei ficțiuni istorice, ridicată la rangul unui adevăr științific de necontestat. Până și adversarii săi căpătaseră convingerea că din comunism nu se mai iese. Cât despre liderii comuniști, a căror cultură nu depășea de regulă textele fondatoare ale propriei ideologii, incapacitatea lor de a înțelege că povestea s-a sfârșit, chiar atunci când eșecul final devenise limpede ca lumina zilei, e de-a dreptul uimitoare, dar explicabilă. Cum

să se sfârșească, de vreme ce comunismul era etapa finală și definitivă a istoriei? Marx, Engels, Lenin o scriseseră negru pe alb! Așa se face că până și Mihail Gorbaciov, cel mai luminat și mai bine intenționat dintre conducătorii lumii comuniste, prizonieri ai unei istorii fictive, a devenit groparul comunismului, tocmai prin adoptarea unor măsuri menite să-l fortifice și să-l salveze.

Deriva comunistă este un caz extrem, însă întru totul lămuritor pentru răul ce-l poate aduce o înțelegere neadecvată a istoriei. Cel puțin, această aventură eșuată va fi avut darul să demonstreze că nu există un curs obligatoriu în evoluția omenirii, cu etape fixe și un țel dinainte stabilit. Principala caracteristică a istoriei este tocmai *imprevizibilitatea*. Nimic nu e programat. Nu există o cheie de interpretare. Istoria e un joc fără reguli, în care mereu intervine *altceva*.

II

„De ce?“, o întrebare cu răspunsuri multiple

CU FAPTELE, de bine, de rău, ne mai descurcăm. Oricare ar fi aproximațiile și deformările, avem până la urmă o perspectivă acceptabilă asupra derulării trecutului. Știm cam ce a fost. De la o generație la alta, informația se înmulțește, se diversifică și devine mai sigură. Lucrurile se complică însă atunci când ne propunem să lămurim procesul istoric, legându-i elementele disparate într-o rețea de cauze și efecte. E singurul lucru până la urmă cu adevărat interesant și cu miză incontestabilă: funcționarea mecanismului. De ce s-a întâmplat tot ceea ce s-a întâmplat și ce ar putea să ne aștepte de acum înainte?

Istoricii au fost dintotdeauna conștienți de necesitatea acestui „de ce“, dar mult mai puțin sau deloc tulburați de dificultatea reală a

problemei. Anticii au dat primii exemplul: nici Tucidide, nici Polibiu nu se mulțumesc să povestească istoria, ci își propun să o explice. Istoriografia modernă a amplificat latura explicativă: avem, pentru fiecare eveniment sau evoluție, explicații din belșug, și cu siguranță că se vor mai adăuga și altele.

Dar cum explică istoricul? Cum să explice? Gândindu-se. Se gândește că așa ar trebui să fie, așa se leagă lucrurile rațional și logic. Cine ne poate contrazice? Eventual, un alt istoric, care va veni cu o altă explicație. Adevărul e că ne aflăm în fața unui demers pur „cerebral“, care își are valoarea lui, dar nu mai puțin și limite de nedepășit. Istoricul poate afirma multe, dar nu poate demonstra nimic, atunci când sunt în discuție nu atât faptele în sine, cât logica și modalitatea înlănțuirii lor. Nu putem fi siguri nici de concluzii care par evidente; par astăzi așa, dar o să pară la fel și mâine?

Cel mai mult ne încurcă excesul de evenimente, puzderia faptelor care introduc în mersul istoriei o doză apreciabilă de hazard. Ce-ar fi să scăpăm de ele? O istorie fără evenimente ar fi într-adevăr mai ușor de strunit. Pentru asta trebuie însă să decidem mai întâi că evenimentele, oricât de spectaculos s-ar înfățișa, nu semnifică în fond mare lucru. Zgârie, cel mult, suprafața istoriei, dar nu acționează în profun-

zime. Cu ele sau fără ele, cu unele în locul altora, ne-am afla tot cam pe unde ne aflăm. Eliminând sau marginalizând „evenimențialul“, istoricul se poate concentra asupra *structurilor* masive (economice, sociale, demografice, mentale...), cu o evoluție mai lentă sau mai „previzibilă“, oricum mai ascultătoare de reguli. Genul acesta de abordare avea să asigure, spre mijlocul secolului trecut, impactul „noii istorii“ franceze, al curentului istoriografic grupat în jurul revistei *Annales*. În celebra lui lucrare *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* (1949), Fernand Braudel dispunea istoria pe trei etaje: la bază, structurile cvasiimobile ale raporturilor esențiale om–mediu; la mijloc, evoluțiile relativ lente, socioeconomice; iar deasupra, „luând ochii“, dar fără mare impact, puzderia de evenimente politice și militare... Emmanuel Le Roy Ladurie, membru marcant al „noii istorii“, avea să scrie un text despre *Istoria imobilă*, titlu-șoc sub care așeza întreaga istorie a Franței de la 1400 la 1700, plină, desigur, de tot felul de evenimente, dar în fond aproape nemișcată, odată ce indicatorii economici și demografici se prezentau neschimbați la sfârșitul intervalului față de momentul inițial.

Se poate lesne observa că deprecierea evenimențialului trece prin amputarea abuzivă a conceptului de eveniment. Nu doar faptele politice

și militare, nu doar „bătăliile“, exagerat puse în relief de istoriografia secolului al XIX-lea (acea *histoire-batailles* denunțată de curentul de la *Annales*), sunt evenimente, ci tot ceea ce mișcă în istorie, inclusiv contribuții esențiale la mersul civilizației, precum inventarea tiparului, a mașinii cu aburi sau a becului electric. Istoria este un joc nesfârșit de evenimente. Particulele sale elementare, indivizi, grupuri…, acționează și interacționează în fel și chip, într-o multitudine de rețele, de conexiuni și de combinații. Un proces aleatoriu, cu prea mulți factori implicați și, în consecință, cu rezultate imposibil de anticipat. Cu atât mai mult cu cât nu e o simplă mișcare mecanică, ci o mișcare impregnată de atitudini umane, de reprezentări, reacții, decizii extrem de fluctuante. Apare aici deosebirea cea mai frapantă dintre „Istorie“ și „istorii“. În „istorii“ se întâmplă exact ceea ce trebuie să se întâmple, în timp ce în Istoria adevărată nu știm niciodată ce se va întâmpla, fiindcă nu trebuie neapărat să se întâmple una sau alta.

Cauzalitatea mult simplificată a istoricilor (inevitabilă, de altfel, dacă dorim o reconstituire inteligibilă) lasă impresia că un anume fapt sau o anume situație ar conduce automat la anumite consecințe. Evident, până la urmă lucrurile așa se petrec, dat fiind că istoria se joacă o singură

dată. Dacă s-ar relua piesa, am putea avea surprize: cu aceiași factori în joc, să ne trezim cu un alt deznodământ.

Pe de altă parte, istoricii se mărginesc la câteva conexiuni, pe care le socotesc, mai mult sau mai puțin argumentat, cu adevărat esențiale pentru a explica un fenomen. În istoria reală, cauzalitatea nu e însă selectivă, ci se întinde la nesfârșit. Orice se întâmplă are în spate întreaga istorie anterioară. Al Doilea Război Mondial (pentru a lua un exemplu la întâmplare) a fost determinat nu numai de câteva cauze imediate, cât se poate de evidente, ci de tot ce s-a petrecut anterior în lume, de toate evoluțiile sociale, tehnologice, politice, ideologice, culturale și așa mai departe. Dacă istoria de până la 1939 ar fi fost diferită, diferiți ar fi fost și anii următori.

Adevărul e că, în această foarte încurcată împletire de cauze, nu știm niciodată ce e mai important sau mai puțin important. S-ar putea ca, în anume momente, simpla întâmplare să aibă un rol mai semnificativ decât ne-am putea închipui. Ce facem cu Hitler? Istoria ar fi fost aceeași, și fără el? Greu de crezut. Pot să-mi imaginez cel de-al Doilea Război Mondial (cu unele modificări de rigoare) fără Roosevelt, fără Churchill sau chiar fără Stalin. Nu reușesc însă să mi-l imaginez în lipsa lui Hitler. Mi-e imposibil

să văd fără el nazismul ajungând la putere în Germania și apoi toți pașii care au condus la marele conflict. Aici avem o problemă în interpretarea istoriei. Să fi depins mersul ei într-o asemenea măsură de apariția pe lume a unui individ (eveniment minor și fortuit, care ar fi putut foarte bine să nu se întâmple) și de frustrările pe care le-a acumulat de-a lungul existenței sale? Desigur, după cum am spus deja, al Doilea Război Mondial se explică printr-o multitudine de cauze, a fost nevoie pentru a-l pune în mișcare de o anumită istorie anterioară, de o anumită lume, de o anumită Germanie...; dar, încă o dată, l-am fi avut fără Hitler? Poate cineva să dea un răspuns?

Recent, dezbaterea în jurul cauzalității și înlănțuirii faptelor istorice s-a îmbogățit cu un nou concept. Este *lebăda neagră*, invocată de Nassim Nicholas Taleb într-o carte de răsunet.[1] Aidoma lebedei negre, apariție insolită într-o specie reputată pentru albul ei imaculat, se petrec și în viața socială evenimente neașteptate, care rup, uneori dramatic, mersul obișnuit al lucrurilor. De aici, impredictibilitatea evolu-

1. Nassim Nicholas Taleb, *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable*, Penguin, London, 2007; versiune românească: *Lebăda neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, traducere de Viorel Zaicu, Curtea Veche, București, 2010.

țiilor viitoare. Observația este corectă, dar trebuie completată cu constatarea că nici „lebedele albe“ nu acționează chiar atât de predictibil. Orice fapt, oricât de banal, poate avea mai multe consecințe, uneori contradictorii, și cu atât mai mult puzderia de fapte care, în istorie, interacționează în fel și chip. Suntem derutați de o iluzie optică. Fiindcă lucrurile se petrec într-un singur fel – și, evident, n-ar avea cum să se desfășoare concomitent în mai multe feluri –, ajungem să ne închipuim, fără temei, că nu există de fiecare dată decât o singură soluție, un unic deznodământ posibil.

E suficient însă să privim în jurul nostru, pentru a observa, „în direct“, cum se fabrică istoria, moment cu moment. De fiecare dată, avem în față mai multe căi, pornind toate din același punct, și toate, în principiu, la fel de „practicabile“. Adesea, o diferență minimă, deloc „obligatorie“, creează deosebiri între istoria reală și o altă istorie, posibilă, dar care n-a avut ocazia să se materializeze. Hitler a ajuns la limită la putere în Germania; putea să nu ajungă – și atunci, cum ar arăta astăzi lumea, fără să fi trecut prin nazism, prin al Doilea Război Mondial, prin expansiunea comunismului, urmare a acestui război, și așa mai departe. Recentul referendum care a decis ieșirea Marii Britanii din Uniunea Europeană putea, la fel

de bine, să nu se facă sau să se încheie cu victoria partizanilor Europei. Și atunci?

Atingem aici delicata chestiune a „istoriei contrafactuale". Ce ar fi fost dacă? Istoricii, în genere, nu agreează acest gen de speculații. Cum și de ce să cercetezi și să comentezi ceea ce nu s-a întâmplat? Nu e și așa istoria reală destul de complicată, ca să o mai împovărăm cu scenarii fictive? În realitate însă, ori de câte ori își propune să explice indiferent ce, istoricul face apel, chiar fără să-și dea seama, la o argumentație de tip contrafactual. Când spunem, de pildă, că Germania nazistă e principala responsabilă pentru declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, afirmăm implicit că, în lipsa nazismului, nu s-ar fi ajuns, probabil, la o asemenea conflagrație. Orice interpretare implică prezența discretă, „în filigran", a unei potențiale istorii diferite.

Acestea fiind zise, nu e mai puțin adevărat că istoricii „contrafactuali" prea își iau treaba în serios. Nu se mulțumesc să afirme, în abstract, că, prin eliminarea sau modificarea unui fapt, istoria ulterioară nu ar mai fi întru totul aceeași, ci își propun, cât se poate de aplicat, să reconstituie punct cu punct istoria paralelă imaginată. Ajung să procedeze la fel de rigid ca specialiștii istoriei reale, punând, ca și aceștia, înlănțuirea faptelor sub semnul necesității. Dar,

dacă istoria reală nu e atât de sigură (odată ce permite variante contrafactuale), de ce ar fi mai sigur un scenariu sau altul de istorie contrafactuală?

Ce s-ar fi întâmplat dacă la Waterloo, în fatidica zi de 18 iunie 1815, Napoleon, în loc să fie învins, ar fi câștigat bătălia? E una dintre problemele clasice de istorie contrafactuală. Răspunsurile sunt multiple, conducând la numeroase istorii „posibile". Ne putem, într-adevăr, imagina orice: fie înfrângerea împăratului într-o bătălie ulterioară, așadar un rezultat similar; fie încheierea unei păci de compromis; fie reluarea expansiunii napoleoniene; fie… mai știu eu ce! Rezonabil ar fi, în acest tip de ipoteze, să nu ne aventurăm prea departe. Sigur e doar faptul că, dacă ar fi câștigat la Waterloo, pur și simplu, pe moment, împăratul nu și-ar fi pierdut tronul și n-ar fi fost nevoit să se predea englezilor. Ce s-ar fi întâmplat începând din zilele următoare, nimeni n-are de unde să știe. Istoria contrafactuală, atunci când se ambiționează să construiască scenarii complete, nu e mai mult decât un joc. Este însă un joc bazat pe un adevăr: acela că istoria nu e scrisă dinainte, iar drumurile ei potențiale sunt multiple.

Ar fi fascinant să putem da timpul înapoi și să reluăm istoria dintr-un moment oarecare. Fără a schimba nimic din datele existente. Nu

e deloc sigur că urmarea ar fi aidoma cu cea pe care o cunoaștem. S-ar putea prea bine ca exact din aceleași elemente să rezulte o altă istorie. Ceea ce ar demonstra – printr-un experiment din păcate imposibil – că nu există un parcurs obligatoriu, ci doar un inepuizabil joc de posibilități.

Oamenii fac Istoria, dar nu sunt capabili să o stăpânească. Istoria, opera lor, îi stăpânește pe ei.

III

Exercițiu de interpretare: geneza civilizației occidentale

CINE ȘI-AR FI PUTUT IMAGINA, în urmă cu o mie de ani, fabuloasa carieră a Occidentului? Capătul acesta îndepărtat al blocului euroasiatic nu se afla deloc într-o stare înfloritoare. Ce șanse i-am fi dat, călătorind în timp, cu mijloacele actuale de observație și analiză, dar făcând abstracție, firește, de ceea ce știm că s-a întâmplat? Nu prea multe, probabil. Era o lume destul de săracă, în plină anarhie, și cu știința de carte, atât cât mai rămăsese, după prăbușirea civilizației antice, refugiată între zidurile mânăstirilor. Carol cel Mare, cel dintâi unificator al spațiului vest-european, strămoșul mitic al Europei de azi, se apucase abia la bătrânețe să învețe să scrie și să citească: grea îndeletnicire,

cu rezultate nu tocmai satisfăcătoare. Acesta a fost punctul de plecare al unui proces istoric care avea să schimbe fața lumii.[1]

Să ne recunoaștem incapacitatea totală de a anticipa. Am fi avut totuși toate datele la îndemână. Așa a pornit Occidentul, din punctul acela, și cu bagajul, mult-puțin, pe care îl avea. Stăm acum și încercăm să deslușim ceea ce în ruptul capului n-am fi reușit atunci să identificăm. Avem totuși scuza unei nedeterminări obiective: lucrurile s-au petrecut într-un anume fel, dar nimic nu le obliga să se petreacă așa. Prezentul se explică prin trecut, dar este numai una dintre materializările posibile ale unor potențiale scenarii multiple. De aceea, ne este in-

---

1. Urmez, în linii mari, în acest capitol, propria mea argumentație privitoare la geneza și evoluția civilizației occidentale: Lucian Boia, *L'Occident. Une interprétation historique*, Les Belles Lettres, Paris, 2007; versiune românească: *Occidentul. O interpretare istorică*, traducere de Emanoil Marcu, Humanitas, București, 2007. O lucrare clasică asupra subiectului este cartea lui David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some are so Rich and Some so Poor*, New York, 1998; versiune românească: *Avuția și sărăcia națiunilor: De ce unele țări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace*, traducere de Lucia Dos, Polirom, Iași, 2013. De asemenea, lucrarea recentă a lui Daron Acemoğlu și James A. Robinson, *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, Crown, New York, 2012.

finit mai ușor să „prezicem“ ceea ce a fost decât ceea ce va fi.

Acum știm ce s-a întâmplat și încercăm să explicăm pe cât se poate (adică nu chiar până la capăt, și într-o manieră destul de aproximativă) cea mai radicală mutație pe care a cunoscut-o istoria. Fapt este că Occidentul, la un moment dat, a pornit pe un drum propriu și a creat un tip de civilizație cu totul diferit de toate celelalte.

Ce a adus această civilizație inedită? Dar ce n-a adus? Îi poartă marca aproape întregul mod de viață actual și aproape tot ceea ce ne înconjoară. În contrast cu imobilismul civilizațiilor tradiționale, Occidentul s-a lansat într-o istorie dinamică, animată de ideea de progres și de credința în perfecționarea societății și a condiției umane. La „linia de plecare“, arabii și chinezii erau mult mai avansați în materie de cunoștințe științifice și înfăptuiri tehnologice. Înaintea Occidentului, chinezii inventaseră esențialul: hârtia, tiparul, busola, praful de pușcă... Dar toate acestea erau cunoștințe și invenții care nu serveau la mare lucru: cu ele sau fără ele, societatea rămânea aceeași, istoria nu se mișca din loc. Chiar împrumutând de la alții, într-o fază inițială, Occidentul a manifestat, de la bun început, un alt spirit: o mentalitate „transformistă“, pe care nu o întâlnim în alte spații de civilizație.

I se datorează știința experimentală, joncțiunea dintre știință și tehnologie, revoluția științifică și revoluția industrială, societatea tehnologică și, mai recent, societatea postindustrială. Tot Occidentul a afirmat și, măcar parțial, a reușit să transpună în realitate principiile de bază ale democrației: libertatea și egalitatea. A imaginat separarea puterilor în stat și a creat statul de drept. I se datorează, de asemenea, ideologia națională și statul-națiune... Oricine mai poate adăuga: până la cele mai mici detalii de viață cotidiană. Și hainele cu care ne îmbrăcăm sunt tot de factură occidentală. Desigur, la pachet cu toate acestea, lucruri mai puțin lăudabile: aroganța unei civilizații prea sigure la un moment dat de superioritatea ei, expansionismul, colonialismul, rasismul..., până la responsabilitatea istorică a celor două războaie mondiale. De remarcat însă că Occidentul însuși și-a făcut mea culpa, denunțându-și singur păcatele, chiar cu asupra de măsură, ceea ce alții, în ce-i privește, nu se grăbesc deloc să facă. Și iată cum detestabilul fenomen al sclaviei și al comerțului cu sclavi a căzut în întregime în responsabilitatea lumii occidentale, în ciuda faptului că arabii l-au practicat mai dinainte și pe scară mai largă, iar triburile africane, ele însele, au contribuit la furnizarea „materiei prime". Tot așa se denunță și Inchiziția, și arderile pe rug, fără să se țină seama de faptul că represiunea

se petrecea tocmai fiindcă era ceva de reprimat: pornise în Occident o mișcare liberă de idei, fără echivalent în alte spații de civilizație, care într-o primă fază s-a lovit de intoleranța ideologiei și a instituțiilor dominante; cu timpul însă, pluralismul ideologic și politic a devenit o normă acceptată a societăților occidentale. Criteriile de azi ale „corectitudinii politice“, în numele cărora unii denunță cu înverșunare trecutul societăților occidentale (nimic mai simplu, dar și mai nerezonabil decât să combați valorile de ieri prin prisma valorilor de azi, în așteptarea momentului când vom combate și valorile de azi prin prisma celor de mâine), sunt tot produse ale culturii occidentale. Occidentul continuă să dea tonul: a ajuns să fie combătut cu propriile lui argumente.

Pentru istoric, miza nu este însă aceea de a pune pe două coloane ce e bine și ce e rău în civilizația occidentală, ci de a desluși factorii care au pus-o în mișcare și i-au asigurat succesul. Știm deja cum stau lucrurile în acest gen de investigații; nu avem de-a face direct cu Istoria, ci cu reprezentări ale ei, și nici nu putem experimenta, ci doar avansa diverse interpretări, imposibil de verificat, chiar atunci când par a fi cât se poate de convingătoare.

O metodă care pare solidă este aceea de a face inventarul *diferențelor*. E de presupus că tocmai în aceste trăsături specifice se află fermentul

care a împins lumea occidentală în direcția știută.

Mai întâi, atrage atenția faptul că ascensiunea Occidentului urmează unei prăbușiri: căderea Imperiului Roman de Apus, văzută în istoriografia tradițională ca un eveniment cu dată precisă, anul 476, în realitate un întreg proces de dezmembrare și de prefacere care se întinde pe mai multe secole. Lumea aceasta, intrată într-o fază prelungită de anarhie, eliberată de constrângerile unui cadru social și ale unor instituții rigid structurate, oferea în mod obiectiv posibilitatea unui nou început, a unor întocmiri diferite. O posibilitate: nu mai mult, dar nici mai puțin.

Apoi avem de-a face cu o lume creștină, ceea ce înseamnă, față de Antichitate, dar și în raport cu celelalte civilizații, o uriașă schimbare de perspectivă. Pentru antici, istoria nu ducea nicăieri. Odată cu creștinismul, dimpotrivă, istoria capătă o orientare precisă: dinspre Creație spre Judecata de Apoi. Este un drum spre perfecțiune și spre mântuire. Creștinismul inventează astfel *viitorul*, dimensiune nesemnificativă până atunci, și nu mai puțin, într-o primă variantă, ideea de progres, atât de caracteristică civilizației occidentale. Și mai este ceva: perfecțiunea și mântuirea sunt promise întregii ome-

niri, misiunea religiei creștine fiind aceea de a unifica lumea prin Cuvântul lui Dumnezeu.

Prăbușirea Imperiului Roman de Apus a avut drept consecință ștergerea frontierei dintre spațiul latin și spațiul germanic și a pus în mișcare procesul de fuziune a acestor foarte diferite zone de civilizație. O importantă reelaborare culturală, dar și economică, îndeosebi în ceea ce privește agricultura, principala ramură de producție într-o lume aproape exclusiv rurală. Profilul predominant vegetal al spațiului mediteranean (pâinea, vinul, untdelemnul) s-a contopit cu structura pronunțat animalieră a economiei nordice (carnea, laptele), rezultatul fiind o economie agrară de o complexitate fără egal în întreaga lume (de comparat cu ponderea covârșitoare în China a unei singure plante: orezul). Se adaugă și bogăția forestieră, un alt avantaj important într-o lume care, până la revoluția industrială, a rămas în fond, în primul și în primul rând, o civilizație a lemnului.

În planul raporturilor interumane, Occidentul medieval înregistrează un plus de libertate față de restul lumii. Condiția servilă dispare odată cu Imperiul Roman. Un declin demografic accentuat face ca forța de muncă să devină mai rară și, în consecință, mai prețioasă și mai respectată. Fragmentarea teritorială și deficitul

de autoritate conduc în aceeași direcție: a unei mai mari autonomii a individului. Sistemul feudal nu e deloc arbitrar; se înfățișează, la toate nivelurile, ca o împletire de drepturi și obligații, ceea ce-i conferă un caracter contractual, am zice premodern. Și, bineînțeles, din nou trebuie invocat creștinismul: în fața lui Dumnezeu, toți oamenii sunt egali. Occidentul medieval e linia de plecare a evoluțiilor democratice.

Ar fi un avantaj și diversitatea geografică, varietatea condițiilor de mediu, având drept consecință complexitatea economică și intensitatea schimburilor comerciale. Și clima ar prezenta cel mai fericit echilibru: fără excese, moderată de proximitatea Oceanului, cu diferențe bine marcate, dar nu excesive, între anotimpuri, cu nivelul potrivit de umiditate... Și, ca toate să meargă cât mai bine cu putință, climatologii au identificat și o fază de „optimum climatic“ care atinge apogeul exact în momentul demarării economice (secolul al XII-lea). Colonizarea țărmului Groenlandei, insulă numită, aproape ironic pentru noi, nici mai mult, nici mai puțin decât „Țara verde“, ilustrează un fenomen de încălzire, cu urmări favorabile asupra extinderii culturilor și asupra randamentului agricol.

Istoricii atrag atenția și asupra virtuților fragmentării politice și economice, situație oarecum

similară cu a Greciei Antice, de natură să stimuleze schimburile, concurența, emulația...

Se înțelege, trăsăturile acestea generale sunt completate și nuanțate printr-o mulțime de tușe regionale și locale. Un potop de explicații. Dar ce facem cu toate de-a valma? Sunt, desigur, elemente care trebuie luate în considerare. E de presupus că li se vor adăuga și altele, în funcție de orientările viitoare ale cercetării istorice. Dar tot nu înțelegem prea bine cum s-au petrecut concret lucrurile, cum a funcționat fiecare piesă a angrenajului, care a fost ponderea și contribuția specifică a fiecărui factor. Dacă le-am avea din nou pe toate la îndemână, am reușit să realizăm același parcurs? Greu de crezut. Un Occident „necreștin", toți ceilalți factori fiind egali, cum s-ar fi comportat? Dar un Occident în care Imperiul Roman și-ar fi continuat existența? Nu există răspunsuri, sau există tot atâtea câte suntem capabili să imaginăm.

După anul 1100, constatăm într-adevăr cum, oarecum brusc, populația începe să se înmulțească, culturile să se extindă și randamentul agricol să crească. Se petrece și ceea ce unii au numit o primă „revoluție industrială", bazată în principal pe energia hidraulică. Totodată, viața citadină capătă un avânt spectaculos, într-un Occident, până atunci, masiv ruralizat.

Asistăm la începutul modernității în plin Ev Mediu. E de presupus că diverșii factori se potențează reciproc, producând în cele din urmă un efect de avalanșă. Explicațiile de deasupra le avem la îndemână. Dar chimia intimă a fenomenului ne scapă. Cum să identificăm impulsul inițial, momentul de ruptură?

Cruciadele (prima dintre ele în 1096, ultima în 1270) sunt un fenomen uluitor: expediții care și astăzi n-ar fi ușor de pus în mișcare. Dar cu tehnologia de atunci și având de înfruntat imensitatea distanțelor (măsurate în spațiu/timp; Mediterana, de la un capăt la altul, „dura“ cam două luni)? Și totuși, Occidentul a decis atunci să ia asupra sa destinul omenirii. Ierusalimul nu era un punct oarecare, ci centrul simbolic al lumii. Intrarea în Ierusalim marca ceea ce ar fi trebuit să fie un pas decisiv în stârpirea necredinței și unificarea religioasă a omenirii; împlinirea Evangheliilor se arăta a fi aproape. Lumea aceasta, încă săracă, a Occidentului, înzestrată cu mijloace modeste, chiar dacă nu a atins obiectivul suprem, a reușit totuși performanța de a cuceri Locurile Sfinte și de a se instala acolo, în Orient, pentru aproape două veacuri.

Ce-i împingea pe occidentali dincolo de propriul spațiu de civilizație? Credința religioasă, desigur. Dar și bogățiile, reale sau imaginare,

ale Orientului, care stimulau imaginația „săracilor“ din Vest. Și, nu mai puțin, o curiozitate fără limite, neîntâlnită în alte spații de civilizație.

Nu doar cruciadele stau mărturie acestei stări de spirit. Iată-i pe occidentali ajungând în secolul al XIII-lea până în China. Marco Polo este doar unul dintre ei. Nici unul dintre chinezi nu parcurge drumul invers, spre lumea occidentală. De ce? Evident, nu le-a trecut prin minte, nu i-a interesat. Chiar și arabii, care sunt mari călători, nu par prea curioși să afle ce se întâmplă dincolo de limitele, e drept, foarte largi ale spațiului islamic. În timp ce obsesia occidentalilor este să descopere lumea până la capăt, să afle totul, să-și anexeze totul…

Restul a venit de la sine, într-o irezistibilă înlănțuire: știința modernă și tehnologia, ca și exploatarea și luarea în stăpânire a planetei. Setea cunoașterii și setea de dominație sunt manifestări îngemănate ale aceluiași formidabil elan. Oricât am identifica ingredientele acestei sinteze, rețeta ne scapă; n-am fi în stare să repetăm experimentul.

Nu voi ascunde faptul că sunt și alte păreri în privința raporturilor dintre lumea occidentală și restul lumii. Unii istorici nu acceptă în nici un fel supremația Occidentului, până târziu, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea (sau chiar

până spre mijlocul veacului următor). După ei, economiile asiatice ar fi fost la fel de performante; invocă drept dovadă PIB-ul pe cap de locuitor, cam același spre 1800, în Europa Occidentală și în China. Mai rămâne să credem în aceste cifre care, evident, sunt reconstrucții fragile, cu totul discutabile, oarecum „inventate" (chiar raportat la economiile actuale, cu toate datele la îndemână, PIB-ul se calculează după metode diverse, cu rezultate deloc identice). „Egalizarea" aceasta între Occident și „ceilalți" pare mai curând o proiecție retrospectivă a evoluțiilor actuale și a raporturilor actuale de putere: o Chină atât de performantă astăzi nu poate să nu devină performantă și în trecut! Dar, chiar egalitate economică să fi fost, superioritatea Occidentului, în ajunul revoluției industriale, nu se limita la stricta statistică a producției materiale. Occidentul îl dăduse pe Newton, îl dăduse pe Montesquieu. Era în avangardă în toate domeniile: de la știință și tehnologie la marile prefaceri politice și sociale, în spiritul libertății și democrației.

Ar fi putut totuși China, încă de pe atunci, să concureze Occidentul? Cu aproape un secol înainte de Columb, imediat după anul 1400, o uriașă flotă chineză s-a lansat într-o vastă acțiune de explorare, departe de țărmurile marelui imperiu. Avea China vreo șansă să câștige, în dauna occidentalilor, cursa „marilor descoperiri

geografice“ (cu urmarea ei, luarea în stăpânire a lumii)? Teoretic, poate că da. În fapt însă, proiectul a fost repede abandonat. China și-a concentrat toate forțele și resursele în interior (era, oricum, o țară imensă), în timp ce Occidentul s-a revărsat în afară. Evoluțiile recente au dovedit totuși extraordinara capacitate a chinezilor de a schimba direcția, ieșind din izolaționismul tradițional și lansându-se într-o politică mondială de anvergură. Dacă ar fi făcut această mișcare încă de la 1400? Istoria s-ar fi putut desfășura altfel.

Oare fără Occident, sau cu un Occident care n-ar fi ieșit din rând, rămânând la formula tradițională de civilizație, am fi ajuns, oricum, pe alte căi, acolo unde ne aflăm? Sau am trăi și astăzi într-o lume pretehnologică, așteptând ca în viitor un navigator îndrăzneț să descopere America? Întrebarea pare naivă, dar este esențială, nu atât pentru ceea ce a fost, cât pentru ce va fi. Există oare o forță obiectivă care împinge omenirea pe un drum ascendent, și atunci, cu sau fără Occident, am fi ajuns tot aici și, cu sau fără Occident, vom merge mai departe, mai sus, tot mai sus (așa cum s-a întâmplat, de fapt, din preistorie până astăzi), sau, dimpotrivă, nimic nu garantează progresul „nesfârșit“, orice evoluție fiind reversibilă?

Sper că nu vă așteptați să și răspund la această întrebare.

IV

Al doilea exercițiu: Revoluția Franceză

DIFICULTATEA DE A TRANSPUNE neprevăzutul și fantezia Istoriei reale în registrul rigid al interpretărilor istoriografice atinge uneori cote ametițitoare: e cazul Revoluției Franceze. Oricât ne-am strădui să-l așezăm în tipare logice, capitolul acesta rămâne rebel. Chiar era nevoie de o asemenea cheltuială de energie și de imaginație? Nu s-ar zice, în raport cu rezultatul obținut. Vechiul Regim abia de se mai ținea; un brânci a fost de ajuns pentru a-i pune capăt. Însă, cu asta, Revoluția, în loc să-și considere misiunea încheiată, abia acum începe și, de la un episod la altul, nu dă deloc semne că ar intenționa să se domolească. François Furet observa că nimic nu seamănă mai bine cu societatea franceză din vremea lui Ludovic XVI decât societatea

franceză din vremea lui Ludovic-Filip, așadar Franța prerevoluționară cu Franța postrevoluționară. Și atunci? Celelalte țări occidentale au trecut incomparabil mai lin de la „vechiul regim“ la modernitate, iar unele dintre ele chiar mai eficient. Nu e greu de demonstrat că Revoluția, cu multiplele ei consecințe, mai mult a frânat decât a accelerat evoluțiile societății franceze. Nu numai că nu a dinamizat dezvoltarea capitalist-industrială, dar i-a pus bețe în roate, prin consolidarea mediului rural tradițional, în urma unui important transfer de proprietate dinspre nobilime și Biserică spre țărănime. În plus, Franța a cunoscut, odată cu Revoluția, și vreme de aproape două secole, o formidabilă (și unică, în Europa și în lume) stagnare demografică. Natalitatea pur și simplu s-a prăbușit, ceea ce face ca țara, și astăzi, în ciuda unui spectaculos reviriment înregistrat după al Doilea Război Mondial, să fie încă „subpopulată“ în comparație cu celelalte mari națiuni occidentale. La o densitate comparabilă cu a Marii Britanii sau a Germaniei, ar fi și astăzi, ca pe vremea regilor sau a Revoluției, de departe cea mai populată țară europeană, comparabilă doar cu Rusia (spre 140 de milioane de locuitori, față de 65 de milioane în realitate), cu consecințe evidente asupra statutului ei de mare putere. Motivele declinului demografic, nu întru totul lămurite

(dar în istorie nimic nu e întru totul lămurit), sunt căutate de istorici în structurile sociale postrevoluționare: predominarea micii proprietăți, cu tendința firească a fiecărui proprietar de a-și păstra averea sau de a o spori, și nu de a o fragmenta, prin prea mulți urmași, ca și, pe de altă parte, în procesul accentuat de desacralizare, care a îndepărtat de Biserică și de morala religioasă o bună parte din populația Franței.

Răsturnările politice, una după alta, și lungul șir al războaielor revoluționare și postrevoluționare au oferit lumii întregi un extraordinar foc de artificii, dar n-au fost până la urmă în favoarea Franței.

Mai mult decât atât: Revoluția a imprimat acestei țări o stare prelungită de efervescență și de instabilitate. Timp de două veacuri, formulele de guvernare contradictorii s-au ținut lanț, zgâlțâind societatea întocmai ca replicile succesive ale unui cutremur.

Să comparăm. Anglia, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până astăzi, nu a cunoscut nici o schimbare de sistem politic, ci doar adaptări ale aceluiași regim monarhic-parlamentar instaurat în urma scurtei și pașnicei revoluții din 1688. De la 1787, Statele Unite al Americii sunt guvernate pe baza aceleiași Constituții. Alte țări, e drept, au trecut prin câteva schimbări de regim. Dar o asemenea instabilitate politică

precum a Franței nu se întâlnește nicăieri, în tot cazul nu printre țările avansate ale lumii.

Mai întâi, monarhia parlamentară, începând din 1789 și până în 1792; apoi, prima Republică, împărțită la rându-i în perioada Convenției naționale (1792–1795), și aceasta cu trei faze succesive: girondină, iacobină și thermidoriană, a „Directoratului“ (1795–1799) și a Consulatului (1799–1804). Urmează Imperiul, între 1804 și 1814, cu o scurtă revenire în 1815. După aceea, Restaurația monarhică, din 1814 (cu o scurtă întrerupere în 1815) și până în 1830, și încă o monarhie („Monarhia din iulie“), între 1830 și 1848. Apoi, la 1848, până în 1852, a doua Republică, urmată de al Doilea Imperiu, între 1852 și 1870. În 1870–1871, paranteza scurtă (dar radicală – și cu impact ideologic durabil) a Comunei din Paris. Republica a treia, din 1870 până în 1940. Regimul de la Vichy („Statul francez“), din 1940 în 1944. A patra Republică, între 1944 și 1958. Și, în sfârșit, a cincea Republică, inaugurată de Charles de Gaulle în 1959 (ultima… pentru moment; sunt voci care susțin deja necesitatea trecerii la a șasea Republică, prea a durat mult a cincea!).

Evident, nu era „obligatoriu“ ca toate acestea să se întâmple. Cert este că s-au întâmplat. Și atunci, istoricii s-au luat la întrecere în a da explicații; ce să facă altceva? Prea multă expli-

cație nu riscă însă să lase în umbră neprevăzutul evoluțiilor, ținând în bună măsură de descătușarea incontrolabilă de energii și de manifestări care, oricât am încerca să le „raționalizăm“, se înscriu mai curând în zona irațională a psihologiei colective? Tonul îl dă, încă de la început, la 14 iulie 1789, cucerirea Bastiliei, faimoasa fortăreață-închisoare din inima Parisului. E momentul simbolic de referință al ruperii de regimul absolutist și al intrării în noua eră a libertății, egalității și fraternității. 14 iulie a devenit, de altfel, ziua națională a Franței. Simbolul e perfect, nimic de zis. Nu prea corespunde însă realității. Cu prețul unui mare număr de victime (dintre atacatori, mai întâi; apoi, după ce s-a predat, întreaga garnizoană a fost masacrată), insurgenții au pătruns în teribilul loc de detenție și de chin, unde monarhia își arunca adversarii, făcându-i uitați pentru totdeauna. Au avut parte de o surpriză de proporții: închisoarea era aproape goală și nici unul dintre cei câțiva deținuți nu se afla acolo din motive politice. Istoricii trec de regulă repede peste acest aspect, destul de jenant. Nepotrivirea aceasta nu diminuează semnificația simbolică a momentului, doar că e o chestiune elementară în istorie să facem distincția între simboluri și realități.

Imaginarul revoluționar e poate mai semnificativ pentru înțelegerea Revoluției decât starea

reală a Franței. Fără a minimaliza motivațiile concrete de ordin politic și socioeconomic, uriașul spectacol invită insistent la o lectură în cheie mitologică. Și, nu mai puțin, la luarea în considerare a unor componente „iraționale“, imposibil de tradus într-un registru „logic“.

Cum să interpretăm „teroarea iacobină“ (1793–1794), acel „vârf“ al Revoluției? Sigur, iacobinii au avut o misiune grea: să facă față pericolului combinat al invaziei din afară și al mișcărilor adverse din interior. Au avut însă și un proiect de societate, în mare parte utopic: centralizator, unificator, egalizator, unanimist…, trăsături prefigurând soluțiile totalitare de mai târziu. Dar nici apărarea „patriei în pericol“, nici tentația utopică, nici alte argumente, care or mai fi, n-au cum să explice până la capăt starea de isterie și fascinația vărsării de sânge care au cuprins laolaltă pe conducători și o parte a populației. E absurd să susținem că toate astea ar intra într-un scenariu „normal“ și „obligatoriu“.

Și, ca și cum n-ar fi fost de ajuns succesiunea de episoade derutante, Franța revoluționară a sfârșit prin a-l „inventa“ și pe Napoleon. Până la un punct, procesul e lesne de înțeles: eșuarea unei Revoluții instabile și incapabile de a găsi o soluție echilibrată de guvernare, într-un regim de mână forte (cu trăsături de dictatură

militară), sub forma Consulatului și, în continuare, a Imperiului. Dar peste toate, amplificându-le nespus, s-a așezat amprenta personală a celui care a fost generalul Bonaparte și apoi (din 1804) împăratul Napoleon. Cum ar fi arătat istoria fără el, nimeni n-ar fi capabil să spună. Și nu sunt în discuție întâmplări de suprafață, acel „evenimențial“ mărunt repudiat de Școala de la *Annales*, ci răsturnări și prefaceri care au marcat în profunzime nu doar Franța, ci întreaga Europă. E drept, Napoleon a „moștenit“ războaiele începute de Revoluție (sau impuse Franței revoluționare de puterile europene), însă le-a continuat, cum s-ar zice, pe cont propriu. E greu de crezut că, fără el, Franța ar fi ajuns să domine aproape întregul continent și să răscolească în asemenea măsură societatea europeană. Nu avem pe cine și ce să punem în locul lui. Napoleon și Hitler, oricât de insolită (și de nedreaptă pentru cel dintâi) ar putea fi socotită o asemenea apropiere, par a fi cele două personaje inconturnabile ale ultimelor secole. Nu-i putem da la o parte fără a disloca, odată cu ei, bucăți mari de istorie.

Multă vreme, istoricii, acești neobosiți făcători de ordine, s-au străduit să ordoneze marea dezordine care a fost Revoluția Franceză. Cu deosebire, istoricii marxiști (sau înrâuriți în diverse grade de marxism, precum mai tot valul

francez din urmă cu o jumătate de veac) au obligat-o, așa cum le stătea în obicei, să se supună docil schemei lor abstracte. Insolită, Revoluția Franceză? Câtuși de puțin. Așa s-ar fi cuvenit să fie toate, și dacă n-au fost înseamnă că celelalte, și nu Revoluția Franceză, s-au îndepărtat de tiparul ideal. Nimic mai firesc, așadar, decât ce s-a petrecut în Franța: o revoluție burgheză, și încă cea mai „completă“ dintre toate, care a pus capăt erei feudale; diversele ei episoade n-ar face decât să ilustreze orientarea ideologică și obiectivele unor categorii sociale distincte, care vin, rând pe rând, cu viziunea lor și cu soluțiile lor de guvernare; etapa iacobină fiind, firește, cea mai avansată, linia de unde avea să preia ștafeta viitoarea revoluție comunistă. Faptul că, la 1789, din feudalism nu mai rămăsese mare lucru, după cum nici burghezia nu era prea consistentă, iar capitalismul francez strălucea mai curând prin absență, nu i-a împiedicat pe istoricii marxiști să trateze Revoluția așa cum au crezut de cuviință, obligând-o să-și joace rolul impus de viziunea lor asupra istoriei.

Opusă acestei Revoluții „obligatorii“, există și o altă Revoluție (aceeași, în realitate, dar alta în reprezentări), care nu trebuia neapărat să se întâmple, sau care, odată ce s-a întâmplat, nu era obligată să înșire episoadele bine-cunoscute. E meritul lui François Furet de a fi tăiat,

în această privință, nodul gordian.[1] Potrivit istoricului francez, s-a petrecut, la 1789, întâlnirea aleatorie a unei serii de evenimente de natură foarte diferită; o criză economică, ea însăși compozită: agricolă, „industrială“, socială, inclusiv cu interferențe meteorologice perturbatoare (prețul grâului depinzând de starea vremii), s-a combinat cu criza politică, ce se tot tărăgăna de ani de zile. Așa a început Revoluția. În continuare însă, „cauzele“ devin tot mai puțin relevante. Determinant e vidul de putere rămas în urma prăbușirii monarhiei absolute, care atrage irezistibil cele mai diverse proiecte și ambiții, într-o atmosferă efervescentă, de supralicitare ideologică și de militantism politic extrem. Revoluția nu mai are nevoie de tot felul de factori cauzali care să o impulsioneze. Ea arde de la sine, se amplifică și se diversifică prin propriile resurse, prin simpla ei „trăire“. „Trăirea“ aceasta revoluționară – precizează Furet – „nu se supune secvenței logice a efectelor și cauzelor“. Cu alte cuvinte, nu este nimic de explicat.

Între prea multă explicație și, poate, prea puțină, fiecare își poate amenaja, în spațiul său

1. François Furet, *Penser la Révolution française*, Éditions Gallimard, 1978; versiune românească: *Reflecții asupra Revoluției franceze*, traducere de Mircea Vasilescu, Humanitas, București, 1992 (ed. a II-a, 2012).

imaginar, Revoluția Franceză care îi convine. Dar și cei mai fermi susținători ai unei scheme interpretative riguroase și pe deplin lămuritoare vor trebui să admită că, de-ar fi fost acolo, în acea zi de 5 mai 1789, când s-a dat semnalul de pornire a procesului revoluționar, nici prin gând nu le-ar fi trecut că se va întâmpla ceea ce avea să se întâmple. Istoria se explică mereu „după", iar acest „după" ridică un serios semn de întrebare asupra validității interpretărilor.

V

Al treilea exercițiu: Primul Război Mondial

EXISTĂ ÎN MERSUL LUMII momente de cumpănă, când Istoria pare a ezita între soluții contradictorii. Primul Război Mondial ilustrează, poate, mai bine ca oricare alt eveniment, acest tip de situație. Sigur, și în acest caz, interpretările tradiționale au mers pe linia... tradițională, în sensul că ceea ce s-a petrecut trebuia să se întâmple. Contradicțiile dintre marile puteri ar fi condus inexorabil la război. Istoriografia comunistă, pe urmele lui Lenin, arăta acuzator spre imperialism (stadiul cel mai înalt și mai agresiv al capitalismului), pus mereu pe jaf și pe cuceriri, de unde și lupta pentru împărțirea și reîmpărțirea lumii. Naționaliștii, în propria lor logică, dădeau vina pe „celălalt"; în viziunea învingătorilor, marea vinovată era Germania,

care ar fi pregătit minuțios agresiunea (acuzație preluată câteva decenii mai târziu chiar de unii istorici germani).

În prezent, dosarul „Marelui Război" se redeschide, și e de presupus că abordări mai puțin ideologizate și mai puțin partizane, ca și reexaminarea mai atentă a filmului evenimentelor vor reuși să treacă dincolo de zidul rigid al judecăților fără drept de apel.[1]

La întrebarea dacă războiul era inevitabil, mi se pare mai adecvat să răspundem prin *nu* sau măcar printr-un prudent *cine știe*, decât prin *da*. În ciuda contradicțiilor de tot felul și a crizelor internaționale care s-au ținut lanț în anii premergători conflictului, lumea europeană de la 1914 părea mai înclinată spre liniște și cooperare decât spre pregătirea unui măcel. Un secol de pace relativă apropiase mult între ele națiunile continentului. Europenii se aflau strânși într-o rețea densă de raporturi: economice, culturale, științifice sau, pur și simplu, umane. Oamenii circulau frecvent și fără nici o piedică

1. Și aici urmez firul unei lucrări proprii: Lucian Boia, *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări*, Humanitas, București, 2014. Înnoitoare, în multe privințe, este cartea lui Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*, Penguin, London, 2013; versiune românească: *Somnambulii. Cum a intrat Europa în război în 1914*, traducere de Cristina Tripon, RAO, București, 2016.

dintr-o țară în alta. Se întrezărea, deja, un fel de unitate europeană.

Nimeni nu-și închipuia la începutul acelei veri a anului 1914 că războiul bate la ușă. Tocmai se rezolvase complicata criză din Balcani (cele două războaie balcanice din 1912 și 1913), și acum un moment de relaxare părea într-adevăr binevenit. Trăsnetul a lovit din senin: atentatul de la Sarajevo, din 28 iunie 1914, executat de un tânăr patriot sârb, căruia i-au căzut victime arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, și soția sa. Oricât am învârti lucrurile, tot aici ajungem: punctul de plecare al conflictului mondial este atentatul de la Sarajevo. Nimic altceva nu indica un pericol iminent. Nu putem afirma categoric că fără Sarajevo n-am fi avut Primul Război Mondial. Putem însă, cel puțin, considera că angrenajul războinic nu s-ar fi pus în mișcare atunci, în 1914. Poate s-ar fi întâmplat mai târziu, poate nu s-ar mai fi întâmplat. Pentru mulți istorici, crizele succesive sunt un semn că tot acolo s-ar fi ajuns. Dar la fel de legitimă e și judecata inversă: faptul că toate aceste crize își găsiseră rezolvarea era dovada că un război general putea fi evitat.

Cert este că, în urma atentatului, Austro-Ungaria a găsit de cuviință să-și regleze diferendele cu Serbia, stat pe care-l considera responsabil

pentru întreținerea agitației iredentiste printre slavii din sudul monarhiei. A urmat un ultimatum și, la 28 iulie 1914, declarația de război. Imediat, Rusia a decretat mobilizarea armatei, ceea ce însemna pregătirea unei intervenții împotriva Austro-Ungariei. Germania a făcut atunci o mișcare surprinzătoare, deși logică… cel puțin într-o logică strict militară: pur și simplu, a invadat Franța, ocupând, în treacăt, pentru a-și consolida baza operațională, și teritoriul Belgiei. Ca aliată a Austro-Ungariei, Germania nu avea intenția să aștepte până ar fi fost atacată de Rusia și de aliata acesteia, Franța, impunându-i-se astfel un război pe două fronturi; potrivit mai vechiului plan „von Schliffen", intenționa să scoată cât mai repede Franța din război, pentru a-și arunca apoi forțele împotriva Rusiei.

Aceasta e schema generală, desigur foarte simplificată. În detaliu (și totul e documentat aproape minut cu minut), asistăm la o incredibilă bâlbâială politică și diplomatică, ce pune sub semnul întrebării teza agresiunii îndelung pregătite, în așteptarea unui pretext oarecare. Ceea ce domină nu e agresivitatea, ci suspiciunea, neîncrederea în intențiile celorlalți. Germanii nu jucau teatru când susțineau că au atacat primii, fiindcă, în caz contrar, ceilalți i-ar fi atacat pe ei (ceea ce nu înseamnă că așa

s-ar fi și întâmplat, însă astfel se vedeau lucrurile în Germania). Diplomația, în toate țările, a jucat detestabil. Berlinul a trimis la Viena mesaje contradictorii, suficient de neclare pentru a fi interpretate până la urmă ca un sprijin pentru soluția militară. I s-a putut reproșa Germaniei că nu și-a ținut mai din scurt aliatul. Dar atunci ce să spunem de Franța, care i-a lăsat pe ruși să procedeze așa cum au crezut de cuviință? Sunt istorici care consideră mobilizarea rusească drept „punctul de neîntoarcere" al angrenajului războinic. Neîncrederii generalizate și neinspiratelor mișcări diplomatice li s-a adăugat convingerea multora în inevitabilitatea războiului, însoțită de iluzia că totul se va termina repede. Și atunci, mai bine să-l facem și să scăpăm de o grijă.

Inconștiența responsabililor politici și militari a contribuit, așadar, în mai mare măsură decât factorii „obiectivi" (contradicțiile de tot felul) la declanșarea conflictului. Și dacă lucrurile stau așa, avem de-a face cu o revizuire drastică în problematica istorică a cauzalității.

„Marile cauze" sunt, firește, prezente. Ele își au ponderea lor. Dacă în lume ar fi fost o atmosferă idilică, evident că statele nu s-ar fi încăierat. Dar e nevoie întotdeauna de o scânteie care să aprindă focul. Nu ajunge materialul inflamabil, trebuie și scânteia. Orice bombă,

pentru a exploda, are nevoie de un detonator. Nu e corect să spunem că bomba e mai importantă decât detonatorul. Fără detonator, nu s-ar întâmpla nimic.

În cazul de față, detonatorul a fost atentatul de la Sarajevo. În lipsa acestuia n-am fi avut Primul Război Mondial, în tot cazul nu Primul Război Mondial pe care-l cunoaștem; poate un alt război mondial, poate nici unul. Dar nici chiar așa, în urma atentatului, războiul nu devenise inevitabil. A fost în cele din urmă rezultatul unor calcule greșite și al unor decizii iresponsabile. Ar fi putut să nu fie.

Și atunci, o întreagă istorie ar fi fost alta. Lumea de azi s-ar fi prezentat diferit; nu știm în ce măsură și în ce fel, dar în orice caz n-ar fi avut cum să fie aidoma lumii în care trăim. Fără Primul Război Mondial nu l-am fi avut nici pe al Doilea, și n-am fi avut nici deriva nazistă care își are originea în dereglarea completă a Germaniei în urma înfrângerii din 1918. E de presupus că nici în Rusia n-ar fi ajuns la putere bolșevicii, a căror lovitură de stat din octombrie 1917 s-a produs pe fondul exasperării pricinuite de un război interminabil și tot mai greu de suportat. (Chiar și așa, și în Rusia, istoria a ezitat un timp; bolșevicii, inițial cu totul minoritari, n-au câștigat pe deplin puterea decât după ani de anarhie și război civil.) Se poate presupune

așadar că, fără Primul Război Mondial, lumea n-ar fi fost afectată, așa cum a fost, timp de decenii, de „dereglarea“ comunistă. Dar ce s-ar fi întâmplat cu proiectele naționale? Ar fi supraviețuit Austro-Ungaria? Multe întrebări, la care nu avem răspunsuri, sau avem un singur răspuns: nu știm cum ar fi fost, însă ne putem permite să afirmăm că ar fi fost altfel.

Și, deodată, Gavrilo Princip, asasinul de la Sarajevo, apare ca un mesager al destinului; personajul acesta obscur a înrâurit mersul istoriei mai mult ca oricare altul. Ce s-ar fi întâmplat dacă nu-și nimerea ținta?

Dar indecizia istoriei s-a manifestat nu numai în ceea ce privește declanșarea conflictului, ci și în privința deznodământului. Germania trebuia să piardă... Oare? Știm noi acum că trebuia să piardă, fiindcă într-adevăr a pierdut. Istoria însă nu e scrisă dinainte. Ceea ce constatăm de-a lungul celor patru ani de război este mai întâi un relativ echilibru între cele două tabere (fapt care explică și prelungirea exasperantă a conflictului), totuși, din primul moment și până aproape de sfârșit, cu un oarecare avantaj pentru Germania. Avantaj care devine masiv, cel puțin în aparență, spre sfârșitul anului 1917 și în prima parte a anului 1918, în urma scoaterii din război a Rusiei și, astfel, a lichidării, în favoarea Germaniei, a frontului

din est. Până la urmă, cum se știe, Germania a pierdut războiul, dar ar fi putut la fel de bine să-l câștige. Istoria s-a jucat în toți acești ani pe muchie de cuțit.

Eveniment care a înrâurit considerabil mersul lumii, Primul Război Mondial e de natură să contribuie și la o înțelegere mai adecvată a mecanismelor istoriei. Ne arată cum, departe de a se supune, retroactiv, unor artificiale scheme interpretative, Istoria se face, fără vreun țel dinainte stabilit, prin combinarea aleatorie a unei multitudini de factori. Uneori, parcă nu știe încotro s-o apuce; și atunci, e de ajuns o ușoară apăsare ca s-o încline într-o direcție sau alta.

VI

Al patrulea exercițiu: pe marginea celui de-al Doilea Război Mondial

AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL este consecința, să nu spunem inevitabilă, dar aproape inevitabilă a celui dintâi. Factorii obiectivi care l-au generat se împletesc însă cu proiectul și acțiunea unui singur om. Să-l dăm pe Hitler la o parte: vom constata că nu avem nimic de pus în locul lui, vreau să spun nimic care să ne conducă la istoria pe care o știm sau, cel puțin, la ceva asemănător. Pe cine am așeza în fruntea Germaniei și cu ce efect: pe Göring, pe Hess? E ridicol. Goebbels, degeneratul pervers și inteligent, a fost un geniu al propagandei, dar un rol mai înalt decât atât nu i s-ar fi potrivit defel. Conflictul mondial poartă așadar, puternic întipărită, marca Hitler. Nu urmăresc câtuși de puțin ca, pornind de la această constatare, să întorc

istoria pe dos, ducând-o îndărăt la acel „cult al personalității" pe care l-au practicat atâta vreme istoricii, înainte de a se convinge de complexitatea determinărilor istorice. Vreau doar să zic că nu există rețete de interpretare. De fiecare dată intră în joc o multitudine de factori, iar printre ei, se poate detașa unul sau altul. Decizia politică e parte a acestui amalgam. Uneori, ceea ce decid oamenii politici nu înseamnă mare lucru, în raport cu ponderea masivelor structuri și evoluții socioeconomice, de pildă, alteori însă deciziile au efecte incontestabile, și se întâmplă în unele cazuri să fie hotărâtoare. Nu cred că exagerez când spun că cel de-al Doilea Război Mondial a fost războiul lui Hitler. El a decis drumul spre război, fiecare pas; ceilalți doar i-au dat replica. El a imaginat obiectivele și metodele, cu totul altele, chiar în raport cu conflictul precedent. Desigur, vise expansioniste sau obsesii rasiale și antisemite îi bântuiau și pe alții, într-o Germanie frustrată și traumatizată după dezastrul unui război pierdut. Greu de crezut însă că s-ar mai fi găsit vreun lider politic sau vreun conducător militar, oricât de extremist sau de inconștient, care să meargă atât de departe. Și, bineînțeles, să fie atât de convingător. Ceea ce s-a întâmplat poartă semnătura lui Hitler.

Pentru el, războiul nu avea să se prezinte ca o simplă revanșă, în vederea readucerii Germa-

niei în poziția pierdută în urma Primului Război. Urmărea mult mai mult decât atât, de fapt cu totul altceva: schimbarea lumii din temelii. Ar fi început o nouă eră, cu Germania la cârmă. Germania s-ar fi transfigurat într-un imperiu imens, cu frontiere împinse până departe, în stepele rusești, spre Ural și Caucaz. Asta însemna, pe lângă supunerea întregii Europe, dispariția pur și simplu a Rusiei (în treacăt și a Poloniei, dar ce mai conta?). Un spațiu imens ar fi fost colonizat cu germani, populațiile slave fiind reduse la sclavie și, progresiv, eliminate, iar evreii (cu deosebire numeroși în această parte a Europei) exterminați de urgență. Putea să reușească un asemenea proiect? Din fericire, în condițiile date, nu. Hitler nu și-a măsurat bine forțele: Germania n-avea cum să-și impună voința împotriva tuturor. Din nefericire, pe de altă parte, inconștienta aventură nazistă a spart zăgazurile care țineau izolată Rusia comunistă și a permis astfel comunismului să se reverse asupra unei bune părți din spațiul european. Stalin n-a făcut altceva decât să profite de oportunitatea pe care i-a creat-o Hitler.

Nu înseamnă că Germania n-ar fi putut să câștige războiul… dacă l-ar fi abordat altfel. Linia roșie pe care Hitler n-ar fi trebuit să o treacă s-a dovedit a fi fost frontiera cu Uniunea Sovietică. Ar fi trebuit să se mulțumească cu

prevederile Pactului Ribbentrop–Molotov, prin care Europa era împărțită între cele două puteri. În aceste condiții Germania rămânea stăpână pe toată partea centrală și apuseană a continentului (mai puțin Marea Britanie). În 1940, în urma anexării Austriei și Cehiei, atinsese deja o suprafață de 637.107 km², la care s-a adăugat și 188.152 km² din teritoriul ocupat al Poloniei – de comparat cu întinderea din 1914: 540.000 km², cu cea de după Tratatul de la Versailles (1919): 472.000 km², și cu cea actuală: 357.000 km²; populația ajunsese la 87 de milioane de locuitori (plus încă 20 de milioane în teritoriile poloneze), față de cele 47 de milioane de locuitori ai Marii Britanii și 42 de milioane ai Franței. Superioritatea ei economică și militară era zdrobitoare, ceea ce s-a dovedit în campania din 1940, soldată cu dezastruoasa înfrângere a Franței și cu retragerea precipitată a armatei britanice dincolo de Canalul Mânecii. Dacă n-ar fi atacat Rusia... Însă nu putea să nu o atace, fiindcă acesta era de fapt proiectul esențial al lui Hitler, construirea, pe ruinele Rusiei, a unui mare imperiu german, comparabil ca dimensiuni cu ceea ce fusese Rusia până atunci și cu ceea ce erau Statele Unite ale Americii. Admițând, de dragul argumentației, că ar fi renunțat să anihileze Uniunea Sovietică, atunci, într-adevăr, nu e deloc sigur că Statele

Unite și Marea Britanie ar fi reușit singure, pe frontul apusean, să scoată din luptă întreaga forță germană concentrată împotriva lor. Rusia, pe de altă parte, s-ar fi abținut să atace ea Germania; nu era pregătită pentru un război de asemenea amploare, ceea ce s-a văzut cu prisosință în primele luni după atacul german, când frontul sovietic aproape s-a năruit.

Ar mai fi o variantă interesantă, chiar în condițiile atacului împotriva Uniunii Sovietice: aceea în care Japonia, în loc să se năpustească asupra americanilor, la Pearl Harbour, ar fi dat mâna cu germanii, invadând Siberia. E îndoielnic că Stalin ar fi reușit să facă față acestui dublu atac. În plus, neagresate de Japonia, ce argumente ar mai fi avut Statele Unite pentru a intra în război? (Se știe că opinia publică americană era reticentă față de angajarea țării lor în conflict, iar Pearl Harbour a fost pentru Roosevelt prilejul sau pretextul mult sperat pentru a-și convinge compatrioții; de unde și ipoteza, intens vehiculată, potrivit căreia americanii „s-au lăsat atacați", atrăgându-i pe japonezi într-o cursă.)

O întrebare tulburătoare privește faimosul atentat împotriva lui Hitler din 20 iulie 1944. Ar fi fost „normal" să reușească. Șansele lui Hitler de a scăpa cu viață erau în principiu foarte mici. L-a salvat faptul că unul dintre

participanții la întrunirea din „Bârlogul lupului“ (punctul de comandă al Führerului din Prusia orientală) a dat la o parte servieta care conținea dispozitivul exploziv, lăsată la locul potrivit de colonelul von Stauffenberg, așezând-o dincolo de piciorul masiv al mesei de conferință. Hitler a scăpat (cu răni ușoare) și întreaga conspirație (care cuprinsese un număr important de responsabili militari) a fost anihilată. Întrebare: dacă servieta ar fi rămas la locul ei, ce s-ar fi întâmplat în continuare? Hitler odată dispărut, lovitura de stat ar fi avut șanse mari să reușească. Aliații, între timp, deciseseră să ducă războiul până la capăt, adică până la capitularea necondiționată a Germaniei. Li s-ar fi făcut acum o ofertă de pace. Ar fi refuzat-o? Stalin, căruia oricum nu-i păsa de numărul de morți (sovieticii, deși victorioși, au pierdut incomparabil mai mulți oameni decât germanii: 20–25 de milioane, față de 7 milioane) probabil că n-ar fi renunțat la marșul spre Berlin. Dar occidentalii? Merita, pentru o capitulare fără condiții, să prelungească măcelul (în condițiile în care nazismul ar fi căzut de la putere)? Și, implicit, să favorizeze și expansiunea sovietică? Nu trebuie uitat că în iulie 1944, deși se petrecuse între timp debarcarea în Normandia, Germania controla încă o bună parte din teritoriul european. S-ar fi petrecut o sciziune între Aliați?

Cred că nici cei mai fervenți admiratori ai lui Hitler n-au dorit în asemenea măsură ca acesta să scape cu viață, precum liderii coaliției antinaziste, pe care o schimbare radicală la Berlin i-ar fi pus în mare încurcătură. Cu Hitler în viață, războiul a mers firesc până la capăt, încheindu-se cu zdrobirea completă a Germaniei.

Și al Doilea Război Mondial ne arată cum se împletesc în istorie, fără vreo regulă, „cauzele mari“ și „cauzele mici“. Uneori, cum am putut constata, deplasarea cu câțiva centimetri a unui obiect periculos e de natură să influențeze dramatic mersul evenimentelor.

VII

Al cincilea exercițiu: crearea României

ERA POSIBILĂ ȘI O ISTORIE fără România. Țările și națiunile sunt și ele creații ale istoriei. Ar fi putut, prea bine, să nu fie – oricare dintre ele. Nu există o predestinare românească, în ciuda opiniei unor naționaliști naivi care văd în teritoriul Daciei antice prefigurarea României moderne. E deja un „miracol“, așa cum s-a spus cândva, supraviețuirea unei populații romanice într-o Europă Răsăriteană puternic slavizată. Însă existența unui spațiu de limbă română nu însemna automat și constituirea unei națiuni românești unificate. Națiunea e altceva decât limba, chiar dacă limba comună se dovedește a fi un liant prețios (însă nu obligatoriu) în crearea solidarităților de tip național. Cert este că, timp de mai multe secole, Moldova a avut o

identitate proprie și destule trăsături deosebitoare în raport cu Țara Românească. Moldovenii își spuneau moldoveni, nu români, și chiar vorbind românește (potrivit terminologiei lingvistice actuale) considerau că vorbesc în limba moldovenească (Grigore Ureche, în *Letopisețul Țării Moldovei*, se referă invariabil la „limba moldovenească", iar Miron Costin tratează problema originilor sub titlul *De neamul moldovenilor*). Cât despre românii transilvăneni, ei au parcurs o istorie distinctă, în spațiul Europei Centrale, între frontierele regatului ungar, apoi ale Imperiului Habsburgic.

Apropierea dintre diversele părți ale neamului românesc s-a făcut treptat, în funcție de circumstanțele istorice. Ideea originii comune a tuturor românilor e afirmată încă din secolul al XVII-lea, însă proiectul unui stat românesc unificat nu devine de actualitate decât spre mijlocul secolului al XIX-lea, și atunci, într-o primă fază, strict cu privire la Țara Românească și Moldova. În mod paradoxal, supunând Principatele unui regim identic, dominația otomană a netezit drumul spre unire; în epoca fanariotă, cele două țări ajunseseră să fie administrate la fel, până într-acolo încât aceiași domnitori, numiți de Poartă, cârmuiau când la Iași, când la București. De altfel, grație Imperiului Otoman și rezistenței sale în fața expansiunii ruse și

austriece, Principatele au continuat să existe; altminteri ar fi căzut pradă celorlalte două imperii care, oricum, le „răzuiseră“ o parte din teritoriu (Oltenia, ocupată de austrieci la 1718, retrocedată în 1739; Bucovina, anexată tot de austrieci la 1775; și Basarabia, de către Rusia, la 1812). Până și rușii au pus umărul la procesul unificării românești, prin opera generalului Pavel Kiseleff, guvernatorul Principatelor în vremea ocupației rusești din 1829–1834. Aceleași reforme administrative și legislative s-au înfăptuit atunci în ambele țări, înscrise în cele două Regulamente Organice, care se deosebesc atât de puțin între ele, încât pot fi considerate un unic text constituțional. Generalul-guvernator pregătea astfel trecerea Principatelor sub oblăduire rusească; în fapt, acțiunea lui modernizatoare a fost încă un pas spre crearea unei Românii complet detașate la Rusia.

Proiectul Unirii e susținut cu convingere de generația de la 1848, munteni și moldoveni deopotrivă (chiar dacă, mai ales în Moldova – aflată în poziția, oarecum frustrantă, de partener secund –, nu întâlnim chiar o deplină unanimitate unionistă). Românii n-ar fi reușit însă să-și realizeze proiectul numai prin forțele proprii, micile lor principate aflându-se cu totul la discreția marilor puteri.

Atunci a intervenit Războiul Crimeii. Nu era scris în stele. A fost mai curând o excepție în interminabilul șir al războaielor dintre ruși și turci. Pentru prima, dar și pentru ultima oară, puterile occidentale au intervenit în favoarea Imperiului Otoman. Pentru Marea Britanie, integritatea acestuia apărea drept condiție esențială a echilibrului de putere în Europa Răsăriteană și Orientul Apropiat. Determinantă însă a fost reactivarea politicii franceze, odată cu instaurarea celui de-al Doilea Imperiu, în 1852, scopul urmărit de Napoleon III fiind spargerea coaliției europene care pusese capăt, în 1814–1815, Primului Imperiu francez. Franța se lansează acum într-o mare politică europeană și, timp de câțiva ani, face figură de arbitru al continentului.

În acest context, Napoleon III „descoperă" interesul pentru Franța al Principatelor Române, zonă-tampon între Rusia și Imperiul Otoman, cu atât mai ușor de atras în orbita franceză cu cât dispuneau de o elită francofonă și francofilă, care își punea toate speranțele în „marea soră latină". Unirea Principatelor a fost, așadar, efectul întâlnirii dintre proiectul național al patrioților români și noua politică europeană și orientală a Franței. Altminteri, fără Franța, concertul marilor puteri n-ar fi admis în nici un

chip fuziunea celor două țări. Imperiul Otoman era, evident, împotrivă. Se împotrivea și Austria, temându-se de forța de atracție pe care un stat românesc ar fi putut să o aibă asupra românilor din Transilvania și Bucovina. Nici Marea Britanie nu era dispusă să accepte o decizie care ar fi șubrezit Imperiul Otoman. Rusia, de asemenea, avea toate motivele să fie împotrivă: nu-i trebuia un stat românesc în coaste; tratată însă foarte blând de Franța la capătul Războiului Crimeii (un război pierdut, dar soldat pentru ruși aproape fără pierderi teritoriale), s-a conformat politicii franceze, inclusiv în chestiunea Principatelor. Până la urmă, puterile europene au ajuns la o soluție de compromis: o unire destul de vagă, fiecare principat păstrându-și domnitorul, adunarea legiuitoare și guvernul. Dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza (5 și 24 ianuarie 1859) atât în Moldova, cât și în Țara Românească, a pus Europa în fața unui fapt împlinit, care n-a putut să fie sancționat sau anulat, odată ce Franța îi proteja în continuare pe români. A urmat, în 1862, tot cu sprijinul Franței (dar și cu acceptul Imperiului Otoman), unirea deplină: o unică domnie, o singură adunare legiuitoare și un singur guvern, o singură capitală (la București). Consolidarea definitivă – momentul în care Principatele Unite devin pur

și simplu România – se petrece în 1866, când, în urma detronării lui Cuza, este ales domnitor prințul Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, susținut atât de Franța, cât și de Prusia. Rusia, ale cărei raporturi cu Franța se deterioraseră considerabil, își modificase și poziția în chestiunea Principatelor sprijinind în 1866 o mișcare separatistă în Moldova. Relațiile aveau să se strice repede și între Franța și Prusia (ajungându-se la războiul din 1870).

Toate aceste mișcări politice europene dovedesc cât se poate de limpede că unirea Principatelor și crearea României moderne au fost un proces petrecut la limită. O fereastră de oportunitate deschisă foarte puțină vreme. După 1859, influența Franței asupra evoluțiilor europene scade considerabil; Rusia, cum am văzut, se detașează. Cine și cum i-ar mai fi putut sprijini pe români? Și nici soluția Carol I, dacă ar mai fi întârziat puțin, n-ar mai fi fost posibilă. Rolul elitei românești în desfășurarea evenimentelor este de necontestat; românii s-au folosit abil de circumstanțe. A fost însă, înainte de toate, un formidabil noroc. Pentru scurtă, foarte scurtă vreme, dar exact atât cât a fost necesar, Istoria a jucat în favoarea României.

Al doilea mare „noroc“ a fost Primul Război Mondial. România se putea alătura uneia sau

alteia dintre alianțele în conflict (dacă nu alegea să rămână neutră). Putea să câștige sau să piardă cu una sau cu alta. Până la urmă, a pierdut războiul, dar a câștigat pacea; și a câștigat ca și cum ar fi fost victorioasă și cu unii, și cu alții!

Războiul mondial – am văzut – ar fi putut să nu se petreacă, însă, odată ce s-a declanșat, îi oferea României, „micii“ Românii de la 1914, posibilitatea de a-și extinde teritoriul în mod considerabil. Cu condiția, firește, de a se afla în tabăra cea bună, în tabăra câștigătoare. Aparent, soluțiile erau exclusiv cele două: sau împreună cu Antanta – Franța, Marea Britanie și Rusia, pentru a-i smulge Austro-Ungariei Transilvania (în sensul larg al termenului: inclusiv Banatul, Crișana și Maramureșul) și Bucovina; sau împreună cu Puterile Centrale – Germania și Austro-Ungaria, în vederea desprinderii Basarabiei de sub stăpânirea rusească (eventual, și a obținerii Bucovinei, un „cadou“ pe care austriecii s-ar fi arătat dispuși să-l acorde, în cazul sprijinului românesc). Nu putea fi vorba, așadar, de „România Mare“, în deplinătatea conceptului: ar fi fost (și asta, bineînțeles, în caz de victorie) sau Transilvania fără Basarabia, sau Basarabia fără Transilvania. Transilvania, în orice caz, era socotită mai prețioasă decât Basarabia, luând în considerare toți factorii: teritoriu, populație,

dezvoltare economică, nivel cultural... Guvernul Brătianu (în acord cu majoritatea opiniei publice) a ales prima variantă, intrând în război, în august 1916, împotriva Puterilor Centrale (în ciuda opoziției „germanofililor“, minoritari, desigur, dar nu chiar atât de puțini). Armata română a fost înfrântă, germanii și aliații lor ocupând cea mai mare parte a teritoriului țării: Oltenia, Muntenia, Dobrogea; după o rezistență reușită pe frontul din Moldova, în 1917, lipsită de sprijinul Rusiei cuprinse de haosul revoluției, România a fost nevoită să încheie pace separată în mai 1918, cu pierderi teritoriale dureroase: Dobrogea și întreaga fâșie a munților la frontiera cu Austro-Ungaria. Dar, și Rusia fiind înfrântă și Imperiul rus dezmembrându-se, Basarabia a revenit (neașteptată compensație) între frontierele românești. A urmat întoarcerea completă a mersului războiului: înfrângerea Germaniei și a aliaților săi. În aceste condiții, României i-a revenit și teritoriul austro-ungar (cu majoritate românească) revendicat (nu chiar în întregime: cererile lui Brătianu depășiseră pe alocuri limitele etnice românești). Așa s-a făcut România Mare: dintr-un calcul care putea să nu iasă, dar a ieșit chiar mai bine decât și-ar fi putut închipui cineva.

Dacă Germania, totuși, nu pierdea războiul? Austro-Ungaria ar fi rămas, cel puțin pentru

moment, intactă, iar România amputată. Dar dacă Rusia n-ar fi fost scoasă din joc? Argumentul principal al „germanofililor“ era pericolul rusesc. Dacă s-ar fi petrecut încă de la sfârșitul Primului Război Mondial invazia rusească în Europa Sud-Estică și Centrală, adică ceea ce avea să se întâmple un sfert de veac mai târziu?

Nu este deloc sigur că, dacă n-ar fi fost dublul „noroc“ de la 1859 și 1918, România s-ar fi constituit oricum, pe alte căi, prin alte mijloace. Ne putem imagina tot felul de scenarii. Fără unirea de la 1859, rușii, de pildă, ar fi putut să înghită întreaga Moldovă, alăturând-o Basarabiei și refăcând astfel „unitatea moldovenească“ sub propria stăpânire. Chiar supraviețuind la 1918, Austro-Ungaria n-ar fi scăpat de tensiunile naționale, însă ce ieșire și-ar fi găsit acestea n-avem de unde ști. Pentru românii transilvăneni, unirea cu România, care în mod firesc a avut câștig de cauză în contextul dat, nu era singura opțiune imaginabilă. Poate că n-ar fi refuzat o soluție națională echitabilă, în cadrul unei monarhii habsburgice restructurate, așa cum și solicitaseră în fel și chip până la 1914. Însă nici ruperea dublei monarhii, ca urmare strict a disensiunilor interne, nu s-ar fi rezolvat atât de simplu precum s-au petrecut lucrurile la sfârșitul unui război pierdut și cu condiții

impuse. Complicatul amestec etnic ar fi îngreunat nespus identificarea unor soluții de compromis. Condiții ideale pentru România precum cele oferite de istoria reală la sfârșitul anului 1918, cu greu ne-am putea închipui în alte circumstanțe istorice.

VIII

Incertitudinile viitorului

CE VOR SĂ SPUNĂ secvențele evocate? Toate pun în evidență faptul (pe care și alte exemple l-ar fi ilustrat la fel de bine) că Istoria nu este domeniul necesității, ci teren de confruntare a multor posibilități. Departe de a urma un drum obligatoriu, ea alege fără încetare dintr-o diversitate de soluții potențiale. Până la urmă, firește, mersul omenirii este unul singur, și de aici iluzia potrivit căreia ceea ce s-a petrecut într-un anume fel chiar trebuia să se întâmple exact așa cum s-a întâmplat. În fapt, istoria „efectivă“ nu e însă decât una dintre istoriile posibile.

Această „indecizie“ a Istoriei nu presupune aruncarea în aer a mecanismului cauzal. Nu rezultă dintr-o absență a determinărilor, ci,

dimpotrivă, dintr-un surplus, dintr-un „preaplin“ de determinări. Sunt prea mulți factori care concură la producerea celui mai modest eveniment. Angrenajul există, dar nu-l putem cuprinde în deplinătatea lui, n-avem cum să-l stăpânim. Istoria e cea mai complicată mașinărie imaginabilă. Oricât de perfecționate ne-ar deveni instrumentele, e imposibil să-i ținem sub observație fiecare rotiță și să-i surprindem fiecare mișcare.

O dublă consecință decurge de aici. Mai întâi, fluiditatea interpretării trecutului, inevitabila diversitate, adesea contradictorie, a perspectivelor și judecăților, care n-au cum să-și afle o autentică validare științifică. Apoi însă, și e mult mai frustrant, opacitatea totală a viitorului. Nu știm spre ce ne îndreptăm. Chiar dacă am cunoaște până în cele mai mici amănunte toate datele zilei de azi, tot n-avem cum să ghicim ce viitor va rezulta din mult prea încâlcita lor interacțiune. E de altfel curios modul cum ne raportăm la viitor ca la ceva „adevărat“, cu un conținut care ar putea fi măcar aproximat de scenariile noastre imaginare. În fapt însă, viitorul nu există; și, neexistând, nu ascunde nici un proiect, nici un scenariu, nici o direcție... Este o pagină complet albă care, atunci când va fi scrisă, nu se va mai numi „viitor“, ci „prezent“ (și, foarte repede, „trecut“). Ne lăsăm con-

duși de o iluzie, atunci când ne închipuim că ne îndreptăm spre o țintă bine definită. Și nu doar noi nu știm spre ce ne îndreptăm; nici Istoria nu știe: improvizează în fiecare moment.

Ce șanse au proiectele de moment ale omnirii să se înfăptuiască în timp? Cât de corecte sunt previziunile noastre? Rata de reușită, respectiv de validare a proiecțiilor, este extrem de variabilă: de la aproape 100%... la zero absolut. Șansele cele mai mari sunt de azi pe mâine, deși factori perturbatori intervin din primul moment, fie și numai pentru că omenirea nu trage toată în aceeași direcție, ba dimpotrivă. Pe termen mediu – și asta nu înseamnă mai mult de două-trei decenii – rămâne de văzut ce se va alege. Iar pe termen lung, să zicem de la cincizeci de ani în sus (ceea ce nu înseamnă deloc mult la scara istoriei), nesiguranța devine totală. Putem fi aproape siguri că mersul istoriei se va înfățișa altfel față de cum ni-l închipuim.

Se va spune – cu destule exemple la îndemână – că numeroase previziuni s-au dovedit întemeiate, inclusiv pe o durată relativ importantă. Așa e, dar să nu uităm că ele stau alături de multe altele care nu s-au împlinit în nici un chip, în timp ce unele s-au materializat doar parțial; în schimb, s-au petrecut enorm de multe lucruri pe care nimeni n-a fost în stare să le anticipeze. Din acest amalgam, oricare

i-ar fi elementele „previzibile“, rezultă, global, „altceva“. Cine ne asigură că peste cincizeci de ani ne vom plimba pe planeta Marte s-ar putea să aibă dreptate (după cum s-ar putea să nu aibă). Dar îi va fi mult mai greu să răspundă sau va răspunde complet pe de lături la întrebarea cum va arăta omenirea peste cincizeci de ani. Nu va ști nici măcar să ne spună ce consecințe va avea preconizata călătorie pe Marte.

La capitolul „consecințe“, suntem cu totul deficitari. De regulă, nu prea le nimerim. Ne scapă îndeosebi efectele perverse, sau socotite perverse, fiindcă nu corespund deloc așteptărilor. Cine s-ar fi gândit (până nu cu prea mulți ani în urmă) că civilizația tehnologică va avea ca efect încălzirea globală, cu perspectiva unei complete dereglări a vieții pe Pământ? Cine s-ar fi gândit că societățile democratice și prospere se vor confrunta cu un grav dezechilibru demografic, prin efectul combinat al creșterii speranței de viață și scăderii natalității, deficitul de oameni tineri, adică de forță de muncă, acoperindu-se prin imigrație… și de aici, alte consecințe, prea bine cunoscute pentru a ne mai opri asupra lor. Să mai revenim asupra consecințelor tragice ale fericirii generale promise de regimurile comuniste? Sau să urmărim modul în care ideologiile naționale, concepute în

spiritul înfrățirii unor popoare libere și egale, au alunecat pe versantul negativ al respingerii „celuilalt“, provocând cele mai sângeroase conflicte din istoria omenirii? Într-o formulare nu tocmai academică, zicala românească „unde dai, și unde crapă“ cuprinde mult adevăr asupra mersului istoriei.

Neprevăzutul trebuie luat serios în considerare atunci când punem sub lupă strategiile și deciziile politice și, în genere, opțiunile de tot felul. Nu înseamnă că cine eșuează a gândit neapărat prost, nici că cine câștigă ar fi gândit impecabil. Istoria invită și la jocuri de noroc, nu doar de inteligență. Spunând, la sfârșitul Primului Război Mondial, că România are atât de mult noroc, încât nu-i mai trebuie oameni politici, P.P. Carp a formulat o judecată pertinentă. Puțin noroc face adesea mai mult decât o politică bine articulată, în timp ce „ghinionul“, adică adversitatea Istoriei, poate îngropa cea mai rezonabilă dintre politici.

E amuzant să privim proiecțiile imaginate în jurul anului 1900, foarte multe pe tema „cum va arăta lumea în anul 2000“. Avem în față tablouri ciudate: o omenire hipertehnologizată, dar altfel tehnologizată decât astăzi. Și cu comportamente bizare. Seamănă destul de bine cu o casă de nebuni. Totuși, nu e lumea noastră! Nu încă, cel puțin…

Să nu ne amăgim cu iluzia că, în timp ce acelea erau simple fantezii, fără bază științifică temeinică, noi am dispune de o metodologie mult mai sigură de investigare a viitorului. Nici proiecțiile recente, atât cât putem aprecia, nu s-au dovedit mai adecvate. În urmă cu vreo treizeci de ani, se ezita încă între încălzirea globală și o nouă eră glaciară. În 1972, foarte savanții membri ai Clubului de la Roma au produs un raport năucitor care, sub titlul *Limitele creșterii*, anunța nici mai mult, nici mai puțin decât epuizarea principalelor materii prime într-un timp record. Cum omul tocmai ajunsese pe Lună, spațiul cosmic avea încă prioritate; potrivit previziunilor momentului, ar fi trebuit să ne simțim astăzi pe Marte ca la noi acasă. Dar nimănui nu i-a trecut prin minte că două inovații tehnologice, acestea, și nu altele, aveau să modifice radical toate datele lumii de azi: Internetul și telefonia mobilă. Una dintre cele mai mari prăbușiri întâmplate vreodată în Istorie a fost căderea sistemului comunist; până aproape de momentul când s-a petrecut, mai nimeni nu s-a gândit că se va întâmpla așa ceva. După ce s-a întâmplat, au apărut prompt noi viziuni, cea mai șugubeață fiind „sfârșitul istoriei“ a lui Francis Fukuyama, potrivit căreia sistemul democratic occidental se va extinde în întreaga lume. Și va fi peste tot liniște și armo-

nie: exact ce s-a întâmplat! Desigur, s-au spus și se spun multe altele, amestecate: orice și contrariul a orice. La o asemenea producție abundentă, câte ceva, poate, se va și adeveri. Desigur, din întâmplare. Deocamdată însă, ce alegem?

Mijloacele tehnologice perfecționate nu ușurează cu nimic capacitatea de previziune; s-ar putea spune că, dimpotrivă, chiar o complică. Avem stocată o informație mai abundentă ca oricând. Și o putem combina cu ușurință, într-o tot mai mare diversitate de scenarii. Știm deja prea multe și avem trasate prea multe posibilități. Concluzia dezarmantă este că aproape orice s-ar putea întâmpla, după cum ar putea la fel de bine să nu se întâmple.

Sigur este însă că istoria se accelerează. Schimbările sunt tot mai repezi și cu impact tot mai puternic. La fel de sigur e că lumea s-a micșorat. Pentru prima dată de când trăiește omul pe Pământ, nu mai există distanțe. Or tocmai distanțele, cândva atât de greu de străbătut, au întreținut, până mai ieri, spații de siguranță. Tehnologia actuală a lichidat ceea ce mai rămăsese din ele, grație nespuselor facilități de deplasare și de comunicare. O omenire foarte diversificată a ajuns să trăiască practic laolaltă. Pentru scenariile optimiste, asta poate însemna șansa unei noi sinteze de civilizație. Dar, pentru cele pesimiste, sau pur și simplu

realiste, se conturează spectrul unor confruntări și conflicte fără sfârșit („ciocnirea civilizațiilor“, pentru a aminti teza lui Samuel Huntington). Se poate să fie, desigur, și una, și alta. Dar în ce proporții, cu ce consecințe? S-au înmulțit și actorii – actorii activi – ai Istoriei. Oamenii se mobilizează rapid și eficient prin rețelele de socializare, în slujba celor mai diverse cauze. Arsenalul tehnologic, aflat aproape la îndemâna oricui, oferă posibilități considerabile de acțiune până și unor grupuri restrânse sau chiar indivizilor răzleți. De aici decurge și eficiența terorismului, capabil să se confrunte „de la egal la egal“ cu marile puteri ale planetei.

Toate acestea – înmulțirea actorilor și accelerarea reacțiilor – fac ca Istoria, complicată și imprevizibilă de felul ei, să devină și mai complicată, și mai imprevizibilă. Nu putem ști ce se va întâmpla de acum înainte, dar putem fi siguri că se vor întâmpla multe și neprevăzute, într-o cadență tot mai vie. Vom fi ținuți neconțenit în șocuri.

Orice serie de evenimente am urmări, vedem cât de „nervoasă“, de schimbătoare, de neașteptată a devenit Istoria. La 11 septembrie 2001, Statele Unite ale Americii au fost ținta unui atac terorist de o factură (avioane de linie transformate în bombe) și de o amploare (doborârea „turnurilor gemene“ din New York) inimagina-

bile până atunci. Ca urmare, americanii au intervenit pentru a pune ordine în Orientul Mijlociu (în 2001, în Afganistan; în 2003, în Irak). Efectele, așa cum se întâmplă adesea, nu au fost deloc cele scontate; zona, în loc să se liniștească, a fost cuprinsă cu totul de anarhie, ceea ce a favorizat, în și mai mare măsură ca înainte, mișcările islamiste radicale, culminând cu ofensiva „Statului islamic". „Primăvara arabă" – metaforă desemnând revoluțiile și mișcările democratice petrecute de-a lungul anului 2012 – a avut, la rându-i, un deznodământ invers față de cel anticipat: în loc de mai multă democrație în lumea islamică, rezultatul a fost mai mult fundamentalism religios, mai mult autoritarism, mai multă anarhie și mai multă vărsare de sânge. Criza aceasta, culminând cu războiul civil din Siria și cu expansiunea „Statului islamic", a pus în mișcare și nesfârșitul val de refugiați abătut în anul 2015 asupra Europei: un fenomen care a creat enorme dificultăți Uniunii Europene, scoțându-i la iveală liniile de fractură, deosebirile și contradicțiile mai mari decât s-ar fi crezut dintre părțile ei componente.

Și nu e singura încercare la care este supusă Uniunea Europeană. Brusc, parcă la comandă, s-au activat toți factorii negativi, existenți, desigur, în stare latentă, dar cărora nu li se prevăzuse o asemenea erupție „coordonată". Imigrație

incontrolabilă. Atacuri teroriste în serie. Politici naționale tot mai divergente. Disensiuni între Nord și Sud, între Est și Vest. Toate deodată, și toate în formă agravată! Până în ultimul moment s-a considerat mai probabil ca referendumul convocat în Marea Britanie pe tema apartenenței la Uniunea Europeană să fie câștigat de partizanii rămânerii în structurile europene. A fost exact invers, dar cu un scor strâns, care oricând s-ar fi putut întoarce; nu e deloc sigur că repetarea consultării ar da același rezultat. Încă o dată, un eveniment cu impact major s-a decis la limită. După ce lăsase impresia că merge, în ciuda poticnelilor de parcurs, spre un plus de integrare, Europa pare să-și reactiveze rețeaua tradițională de frontiere și să revină la egoismele naționale.

Avalanșa de evenimente a generat, prompt, o ploaie de scenarii. În ceea ce privește Uniunea Europeană, sunt comentatori care văd un avantaj în retragerea Marii Britanii, statul care a pus mereu bețe-n roate procesului de integrare; de acum înainte, politicile europene vor avea șansa unui plus de coerență. Pentru alții, dimpotrivă, „Brexitul" e începutul sfârșitului, semnalul dat și altor „eurosceptici" (și sunt tot mai mulți) de a forța lucrurile în direcția ruperii de Europa. Își face loc însă, și mai insistent, vizi-

unea unei Europe cu două viteze, sau chiar cu mai multe, reunită și divizată în același timp, între un nucleu conducător și alte țări sau zone aflate în grade diverse de integrare. Viitorul e într-adevăr complet: nimic nu lipsește!

E îngrijorător, desigur, ceea ce se întâmplă cu construcția europeană, dar, pe de altă parte – ca să rămânem în cadrul demersului nostru –, ce formidabilă lecție de istorie! Tot ce mi-am propus să dovedesc e ilustrat perfect de criza Uniunii Europene. Asaltul concomitent al mai multor factori neașteptați (sau, oricum, insuficient luați în seamă), decizii politice cu efecte opuse celor estimate, incapacitatea responsabililor politici de a ține evoluțiile sub control și mersul nesigur spre un viitor necunoscut – aceasta e, în fond, Istoria. O Istorie care ne domină, chiar dacă la origine e opera noastră.

Istoria știe să fie și ironică: o dovedește din plin revenirea în forță a Germaniei pe scena europeană. După ce a pierdut, în chip dezastruos, două mari războaie, a căror miză principală era tocmai hegemonia europeană, fiind drastic amputată de fiecare dată, Germania devine acum liderul fără rival al Uniunii Europene. Influența crescândă a vechiului adversar a fost, de altfel, unul dintre motivele care au determinat desprinderea de continent a Marii

Britanii; firește, abandonul britanic sporește și mai tare influența germană. Să fi ieșit Germania victorioasă în urma războaielor pierdute?

Revine în actualitate prăbușirea Imperiului Roman și a civilizației antice. Sunt istorici pentru care e frapantă similitudinea între ce s-a întâmplat atunci și ce se întâmplă astăzi, în condițiile „invaziei“ islamice în Europa: o nouă „năvălire a barbarilor“ care va răsturna întreaga civilizație europeană și toate valorile ei. Să ne permitem totuși observația că, în urma dispariției Imperiului Roman, n-a rezultat, în cele din urmă, o civilizație mai rea, ci, poate, una mai bună. Apoi, am mai spus-o, istoria nu se repetă; cine nu vrea să accepte acest simplu adevăr n-are decât să viseze în continuare la Imperiul Roman! Adevărul e că procesul masiv de imigrație creează, cum am văzut, încurcături teribile țărilor europene. Cu atât mai mult când se combină cu terorismul islamic. Dar de aici e cale lungă până la o Europă islamizată sau „semiislamizată“. Civilizația europeană e în curs de restructurare radicală nu în urma vreunei invazii, ci a accelerării istoriei, cu schimbările inevitabile de paradigmă. Se schimbă totul – și repede: condițiile de trai, reperele culturale, mentalitățile, comportamentele… Aceasta e principala provocare a anilor ce vor veni. Sunt toate indiciile că ne vom instala durabil într-o istorie fluidă, extrem de schimbătoare, cu totul

alta decât lumea, nu imobilă, dar cu evoluții lente și aproape imperceptibile la scara unei vieți umane, pe care au cunoscut-o înaintașii noștri. E, așadar, cu totul altă poveste decât „sfârșitul Antichității“: povestea, care abia începe a fi scrisă, a unui viitor cu totul diferit decât trecutul. Să ne ținem bine, e amețitor! Pe de altă parte, revenind la problema imigrației, cum presiunea e enormă la frontierele continentului, e posibil ca pe termen mai lung să se ajungă la un amestec demografic și cultural, așadar la o nouă sinteză de civilizație. E însă doar o posibilitate, nimic mai mult.

Mai aproape în timp s-ar putea dovedi însă chestiunea modificării raporturilor etnice și culturale în Statele Unite ale Americii. „Albii“, anglo-saxoni și protestanți, elementul fondator al țării, sunt la un pas de a ajunge în minoritate. Statele Unite se „colorează“ rapid, îndeosebi prin expansiunea hispanicilor. Sunt semne că tensiunile rasiale – cu puternice conotații socio-culturale – trec în prim-plan. Unde se va ajunge? Ne putem ușor imagina, pe linia proiecțiilor actuale, că peste o sută de ani societatea americană se va fi schimbat radical. Chiar continuând să existe, Statele Unite vor deveni altceva. Și acesta e doar un scenariu!

Și China poate fi trecută în fel și chip prin toate scenariile imaginabile. Va fi superputerea de mâine, sau se va nărui complet în urma unei

„supradoze“ de contradicții (între economia de piață și statul comunist, între bogăția unora și mizeria celor mai mulți – și așa mai departe). Pentru amatorii de istorie care se repetă, merită amintit că întreaga istorie a Chinei a fost o lungă succesiune de unificări și dezbinări. Pe când viitorul război civil? Și, mai ales, cu ce consecințe asupra lumii, date fiind dimensiunile și ponderea covârșitoare a acestei țări în dinamica mondială? Dar nu vă îngrijorați peste măsură: nu e decât un scenariu. De regulă, scenariile nu se împlinesc. Uneori, totuși... cine știe!

Ar fi însă o eroare să ne închipuim că Istoria nu ține deloc seama de oameni. Poate că, dimpotrivă, ține seama în prea mare măsură, iar „nedeterminarea“ ei rezultă tocmai din faptul că e nevoită să combine o inepuizabilă diversitate de opțiuni și de acțiuni. Soluția nu e, așadar, de a ne încrucișa brațele, așteptând o decizie „abstractă“, ci de a înrâuri, pe cât putem, această decizie. O părticică din ea ne aparține; poate nu e mult, și totuși e mai mult decât ar fi dacă n-am participa deloc la joc. Am arătat cât de mult noroc au avut românii la 1859 și la 1918. Dar, în lipsa unui proiect național în care să creadă și pe care să-l susțină cu convingere, la ce-ar mai fi folosit norocul? Așa stau lucrurile: oricât ar fi de nesigur deznodământul, e mai profitabil să fim parte a jocului decât să rămânem în afara lui.

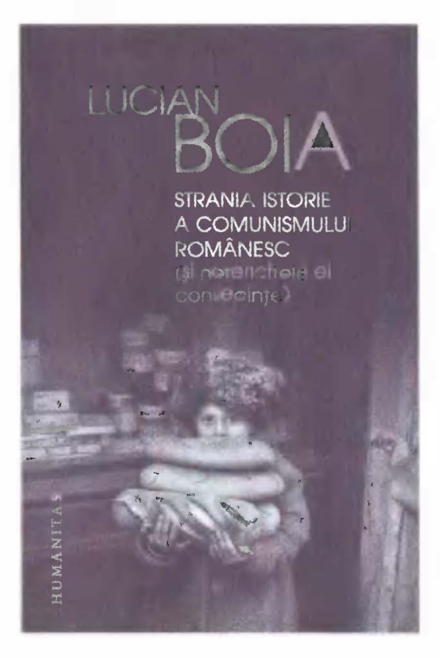
Concluzii: întrebări fără răspuns

DACĂ PRIVIM LUCRURILE mai de sus, foarte de sus – prea de sus? –, vedem cum nesiguranța Istoriei se înscrie în misterul de nepătruns al Universului și al condiției umane. Ce înseamnă această lume și ce căutăm noi în ea? Nu știm și nu vom ști. Suntem prinși într-un joc pe care nu-l înțelegem, un joc fie lipsit de sens, fie încărcat cu sensuri, dar sensuri imposibil de pătruns de gândirea umană. Vom face încă nenumărate descoperiri, vom străbate, poate, cândva, galaxiile, dar la Marele Secret tot nu vom reuși să ajungem.

Cât despre Istorie, ce concluzii am putea trage, de vreme ce n-am parcurs decât un segment și nu-i știm continuarea și încheierea? Desigur, nu scenariile lipsesc; ele abundă și,

bineînțeles, se bat cap în cap. Accelerarea actuală a Istoriei le infuzează un dramatism suplimentar. Dacă atâtea transformări s-au petrecut în câteva zeci de ani, ce se va întâmpla de-a lungul secolelor următoare, dar peste mii sau zeci de mii de ani? Va fi triumful absolut al speciei umane? Sau, dimpotrivă, ascensiunea de până acum va fi urmată de o prăbușire brutală, eventual chiar de un sfârșit definitiv prin autodistrugere (modelele devenite clasice ale unui asemenea scenariu fiind războiul nuclear și încălzirea globală)? Se înțelege, între aceste extreme, rămâne destul spațiu pentru nenumărate scenarii intermediare, mai bune sau mai rele, amestecate în fel și chip. Ceea ce probabil că nu reușim să ne imaginăm este tocmai ceea ce se va petrece în realitate. Încotro mergem, spre ce orizonturi, spre ce împliniri sau spre ce dezastre, nu noi decidem – și nu se decide acum. O va face Istoria, de fiecare dată, la timpul cuvenit.

Cuprins

ISBN 978-973-50-5278-2
240 pp., 2016

„Comunismul a pierdut partida. Comuniștii însă au câștigat-o. E ca și cum întreaga poveste a comunismului n-ar fi avut alt rost decât acela de a înlocui o clasă dominantă prin alta.

Nici un experiment comunist – cel puțin în peisajul european – nu a fost atât de „special" și cu evoluții atât de neașteptate și de „divergente" precum comunismul românesc." (Lucian BOIA)

Pipa lui Magritte
și istoria istoricilor

„De ce?", o întrebare
cu răspunsuri multiple

Exercițiu de interpretare:
geneza civilizației occidentale

Al doilea exercițiu:
Revoluția Franceză

Al treilea exercițiu:
Primul Război Mondial

Al patrulea exercițiu:
pe marginea celui
de-al Doilea Război Mondial

Al cincilea exercițiu:
crearea României

Incertitudinile viitorului

Concluzii:
întrebări fără răspuns

Împărțim istoria în bucăți, pe tranșe cronologice, domenii, probleme, structuri, în timp ce Istoria adevărată le cuprinde pe toate de-a valma. Punem în istorie o ordine pe care Istoria nu o are. Ne referim la Antichitate ori la Evul Mediu, ca și când asemenea împărțiri chiar ar exista. La fel, identificăm o istorie economică, socială, culturală, politică și așa mai departe. Sunt simple sertare, pe care noi le-am confecționat și pe care am lipit etichete. De asemenea, fiecare fapt în parte e construit sau reconstruit, extras din încurcata țesătură a Istoriei și investit astfel cu o existență de sine stătătoare.

Nu e de negat câtuși de puțin utilitatea, necesitatea chiar, a unui asemenea demers. Trebuie un dram de ordine, pentru a face trecutul cât de cât inteligibil. Construim ceea ce Max Weber a numit „tipuri ideale“, nici adevărate, nici neadevărate; precum pipa lui Magritte. Totul e să nu uităm că această vastă reamenajare e opera noastră, să nu pretindem că așa ar fi pur și simplu *Istoria*.

Nu e *Istoria*, sunt *istoriile*. Istoria autentică e un amalgam nediferențiat în neîncetată fierbere. Operația de „disciplinare“ și „sistematizare“ ne aparține. Istoricul e un neobosit făuritor de coerență. Sub bagheta lui, totul ajunge să se lege, toate se explică, iar trecutul se încarcă cu semnificații.

LUCIAN BOIA

ISBN 978-973-50-5479-3

